

קריאה פוליטית: ספרות לילדים ואוריינות פוליטית - הלכה ומעשה

סלינה משיח

תקציר

ילדים, בדומה למבוגרים, הם פוליטיים מטבע ברייתם וגם להם, כמו למבוגרים, "אני" פוליטי המתגבש ככל שהם מצויים בפעילויות גומלין חברתיות במשפחה, במוסדות החינוך ובקבוצות השווים. מכאן ניכר חסרונה של תוכנית הוראה שמטרתה לחנוך את הילדים לפוליטיקה, ולאפשר להם כבר בגיל הרך להיות אוריינים פוליטיים. אוריינות פוליטית המקפלת בתוכה נקיטת עמדה מוסרית וחשיבה ביקורתית, עולה בקנה אחד עם זיהוי מגמה חדשה בספרות הילדים ובחקר ספרות הילדים הנוגעת לראייה חיובית של צד דידקטי המעודד חשיבה ביקורתית. מתוך תובנות אלו המאמר מציע לאנשי חינוך פרקטיקה להנכחת שיח פוליטי וחשיבה פוליטית בגן ובכיתות היסוד. פרקטיקה זו נשענת על היכרות עם המאפיינים המרכזיים של המושג פוליטיקה – כוח, קונפליקט ואינטרס – ועל שאילת שאלות מנחות שנועדו לעורר חשיבה ושיח ביקורתיים הקושרים בין הדיון למציאות חוץ-טקסטואלית.

במאמר מוצעת קריאה פוליטית בשלושה טקסטים נבחרים – "מיץ פטל" לחיה שנהב, "תאודור והפטריה המדברת" לליאו ליאוני ו"נְבִי גִלְבִּי מְבַקֵּשׁ הַשְּׁלוֹם" ליצחק דמיאל (שויגר) – קריאה הממחישה כיצד נקודת המבט הפוליטית מעבירה את מרכז הכובד מפרשנות ספרותית שבמרכזה "אני" אינדיבידואלי הספון בתוך עולמו האישי, אל "אני" כסובייקט פוליטי, המודע להיותו שותף למערכת יחסים חברתית.

מילות מפתח: אינסטרומנטליות; פוליטיקה; אוריינות פוליטית; יחסי כוח; אינטרס; קונפליקט; אתיקה (מוסר).

סקירת ספרות

מ"ילדות עברית" לאוריינות פוליטית

התאורטיקן הפוליטי, יאן קוורטרופ (Qvortrup, 2008), סובר שילדים אינם מצויים מחוץ לזמן, לחברה ולפוליטיקה. לטענתו, בין שנרצה זאת ובין שלא נרצה זאת, הילדות היא חלק מן החברה ומן הפוליטיקה החברתית. מנקודת מוצא זו המאמר הנוכחי מבקש להציע קריאה פוליטית בספרות לילדים המאופיינת בשתי מטרות. המטרה האחת היא עיונית: תכליתה העמקת הקשר במחקר האקדמי, בין ספרות לילדים לפוליטיקה ובייחוד קידום המודעות בקרב החוקרות והחוקרים שלילדים יש תודעה פוליטית ומודעות פוליטית. הקשר של המודעות לפוליטיקה עשוי להיות מדיני, משפחתי או חברתי. על כן במחקר ספרות הילדים יש לתת את הדעת על התנסויות המוכרות לילדים מחיי

האקטואליה ולבחון את הדרכים שבהן התנסויות אלו מעצבות את מפגשיהם עם הפוליטיקה המהדהדת לאקטואליה בטקסטים ספרותיים.

המטרה השנייה היא יישומית: התוויית נהלים ליישום הלכה למעשה של פרשנות פוליטית בספרות לילדים. מטרה זו מכוונת לאנשי חינוך ונועדה להציע להם כלים לשיח פוליטי פורה עם הקהל הצעיר. זאת מתוך הכרה שלספרים לגיל הרך יש קהל כפול. מצד אחד המבוגרים הם הכותבים את ספרות הילדים וגם מי שלומדים מתוכה על תפיסות עולם אידאולוגיות ופוליטיות, ועל דרכה של פוליטיקה המשתקפת מתוך ספרות הילדים והנוער (משיח, 2000א; רודין, 2013; Hollindale, 2011; Jenkins, 1998; Keyes & McGillicuddy, 2014; Mickenberg & Nel, 2008; Nodelman, 1992; Reynolds, 2007; Stephens, 1992). מצד אחר הנחת היסוד של המאמר הנוכחי היא שגם הילדים, הנמענים המוצהרים של ספרות הילדים, עשויים ללמוד מהי פוליטיקה מתוך הספרות הנכתבת עבורם בידי מבוגרים.

כפי שהוצג במחקרי הקודמים, לספרות הילדים קשר הדוק לתרבות ולפוליטיקה. המושג "ילדות עברית" שתואר בספרי **ילדות ולאומיות** (משיח, 2000א) לא היה רק חידוש לשוני, אלא הבניה פוליטית-תרבותית רבת עוצמה, שהיה לה תפקיד מכונן במהפכת התרבות העברית בתקופת ההשכלה (ובה צמיחתה של ספרות ילדים בעברית), האידאולוגיה הלאומית בתקופת התחייה, והתגבשותה של זהות ישראלית-פוליטית ארץ ישראלית. זיקת ספרות הילדים לתרבות ולפוליטיקה נבחנה גם בספרי **אין ילדים מחוץ לפוליטיקה** (משיח, 2018) שבחן גילומים מגוונים של השתקפות הפוליטיקה בספרות הילדים והנוער. הסבתי את תשומת הלב לממד הרדיקלי של ספרות הילדים כסוכנת של שינוי חברתי ופוליטי, דנתי בנורמות פואטיות ואסטרטגיות פוליטיות בספרות הילדים והנוער והצעתי קריאה פוליטית שתשמש כלי פרשני שיחבור אל הניתוח הספרותי-דידקטי ביבוליותרפי. הספר **אני ילדה פוליטית** (משיח וורטה-זהבי, 2021) בחן את ההיבטים האלה במפגש עם קהל היעד, ילדי גן וגננות, וניסח עקרונות כלליים לקריאה פוליטית בשירים ובסיפורים לילדים בגיל הרך.

עקרונות אלה שראשיתם ב**אין ילדים מחוץ לפוליטיקה** (משיח, 2018), מסגרו את השיח הפוליטי עם הילדים, אך לא נוסחה פרקטיקה מעשית הכוללת שאלות מוגדרות או פעילויות טרום-קריאה ובתר-קריאה.

על כן החידוש במחקר הנוכחי הוא בניסוח נהלים מעשיים שנועדו לקדם את האוריינות הפוליטית של הקהל הצעיר. לצורך זה המאמר מרחיב את העיון בהיבטים הדידקטיים, ומדגיש את חשיבות הממד האתי-מוסרי בקריאה הפוליטית בספרי ילדים. טענתי היא שפרשנות פוליטית של טקסטים הנכתבים לילדים, עשויה לשמש בעבור הקהל הצעיר גם אמצעי להבנת הסיפור וגם מפתח להבנת המצב והפעולה הפוליטית המשוקעת בסיפור, ומכאן לאוריינות פוליטית.

לנוכח שתי מטרות המאמר שהוצגו לעיל, העיונית והיישומית, הפרקטיקה המוצעת במאמר זה מדגישה את דרך הקריאה הפוליטית בטקסטים: יחסי הגומלין שבין הדמויות, הערכת ההיבטים המוסריים הקשורים למערכת היחסים הפוליטית בתוך הקבוצה, חשיפת המשמעות הפוליטית של יחסי הכוח שבין כותבות וכותבים של ספרות לילדים ובין המתווכים ("מורים", הורים, מורים) והקוראים הצעירים. יחסי כוח אלה הם המעצבים בין השאר את הנורמות הפואטיות של ספרות לילדים ואת כלליה כסוגה מכשירנית וממוסדת (משיח, 2013).

ספרות לילדים – מדידקטיות מסורתית לדידקטיות חדשה

אפשר להגדיר את הספרות לילדים סוגה אינסטרומנטלית וממוסדת (משיח, 2018) שבה כללי הביצוע והנורמות הפואטיות שלה נובעים מציוויים מוסדיים, מוסכמות וציפיות הקוראים (ברניקר, 1982; Wellek & Warren, 1984). האנט (Hunt, 2021), חוקר ספרות לילדים, רואה בספרות לילדים תופעה תרבותית חובקת עולם, המשתנה במהלך ההיסטוריה ברוח תפיסות הילדות המתחלפות. יש שהילדות נחשבת פרק זמן שבו הילדים הם חוטאים מטבע ברייתם. בזמנים אחרים הילדים נחשבו "לוה חלק" ולאחר מכן הילדות הייתה לתקופת הטוהר, היצירתיות, התמימות והטבע. אופייה הארעי והמשתנה של הילדות השפיע על הדרך שבה הובנת דמותם הספרותית של הילד והילדה בספרות לילדים, והיא זו שהשפיעה גם על תכניה, סגנונה ויעדיה (ראו למשל: משיח 2000א; 2000ב).

הגישה כלפי הילדות בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת הולכת ומשתנה בשל השינויים העוברים על חברת המבוגרים. ממצא זה מראה שהילדות אינה מצויה בעולם נפרד מעולם המבוגרים, שכן ילדים וגם הילדות עצמה מושפעים מאותם כוחות כלכליים, פוליטיים וחברתיים המשפיעים על חיי המבוגרים (Jans, 2004). אין זאת אלא ש"תפיסת הילדות כמרחב מוגן המאוכלס על ידי יצור ייחודי – הילד – עשוי להיות בעקרו תופעה של המאה העשרים, שזמנה חלף", לפי האנט (Hunt, 2021, p. 41). לטענה זו ביטוי בסגנון ובתכנים של ספרי הילדים והנוער. לענייננו, אחד השינויים החשובים בספרות העכשווית לילדים הוא מגמה מתגברת של ספרות דידיקטית בזיקה לפוליטיקה והערכה מחודשת בציבור ובמחקר כלפי ספרות זו.

הצורך ללמד, להזהיר ולהנחיל לילדים את ערכי התרבות והמורשת של החברה אפיין את הספרות לילדים מקדמת דנא. סיפורים, שירי ערש, משלים שהועברו בעל פה ממשיכים לשמש גל עד לקיומה של ספרות לילדים בכל הזמנים (משיח, 2000א). בתוך כך הם מעידים על הדחף ללמד, לגייס, לחנך ולהטיף מוסר לילדים באמצעות ספרות לילדים. דחף זה לא השתנה גם לאחר מיסוד ספרות לילדים כתופעה תרבותית שהתפתחה בשל שינויים כלכליים, פוליטיים ותרבותיים ולאחר המצאת הדפוס. היסטוריונים של ספרות לילדים באנגליה רואים במחצית המאה התשע-עשרה "תור הזהב" של ספרות לילדים, תקופה שבה הספרות הדידיקטית לילדים הסתתרה מאחורי הקלעים ואת מקומה תפסו ספרי תמונה וטקסטים "אנטי-דידיקטיים", דוגמת אלה של לואיס קרול ואדוארד ליר (Ellis, 1968). הטלת הדופי בספרות דידיקטית לילדים גרמה למפנה תודעתי שניזון מהתפיסה שספרות דידיקטית מחבלת בדמיון הקוראים ומכרסמת בממד האומנותי-אסתטי של היצירה. מכאן שינוי נורמות בכתיבה לילדים וראייה בירתון "השעשוע" קריטריון להערכת איכותה של היצירה. אך היחס השלילי כלפי הדידיקטי בביקורת ספרות לילדים, בכתיבתה ובהתקבלותה זוכה עתה להערכה מחודשת, כפי שמתארת זאת חוקרת ספרות לילדים ולנוער, קלמנטין בון (Beauvais, 2021), העומדת על עלייתה ההדרגתית של ספרות בעלת מסרים פוליטיים-חברתיים. ספרות זו מתקבלת בהערכה דווקא משום האיוון שהיא מנהלת בין המאפיינים הדידיקטיים לאסתטיים.

הגישה המכבדת כלפי שילוב האסתטי בדידיקטי מכשירה את הדרך ליחס מחודש וחיובי כלפי הספרות הדידיקטית לילדים, ובלבד שהטקסטים מייצגים ריבוי קולות, פתיחות ואיוון בין האסתטי-אומנותי ובין הדידיקטי-חברתי-פוליטי. הכוונה לטקסטים שהם דידיקטיים ומקדמים ערכים ומסרים חברתיים, מבלי שהיו מוסרניים, תעמולתיים, מגייסים או כאלה המבקשים "לתקן" את הילדים ואת הילדות.

בֶּוֹנָה (Beauvais, 2021) קושרת בין הדיקטטי הפוליטי ועומדת על התפתחותה של "ספרות ילדים בעלת מחויבות פוליטית" (עמ' 59), שאיננה מִיֶּפֶה את המציאות, אלא מציגה אותה על חולייה ועולותיה, וגם על יופייה וסיכוייה. ספרות המקיימת את מה שסארטר (1979/1948, עמ' 202) הגדיר ספרות, דהיינו כזו המעידה על טיבו הפוליטי של העולם ומזמינה את הסופרות והסופרים להיות מחויבים לו. אין זו אלא שההכרה המחלחלת בתודעה התרבותית היא ש"לחבר ספרים למען ילדים ולכתוב עליהם זו פעולה פוליטית" (Hollindale, 1997, p. 11), שכן בין שתיוך המציאות נעשה באמצעות סיפורים ושרירים המשקפים והמקדמים את המצב החברתי הקיים ובין באמצעות עמדות חתרניות המערערות על המצב הקיים, מדובר בנקיטת עמדה פוליטית. משמעותה המעשית של נקיטת עמדה היא בחירת צד, שעה ש"ההכרח לבחור צד" (גלזר, 2021, עמ' 41) הוא במובנים רבים ביטוי לעמדה דידקטית המחברת בין אתיקה לפוליטיקה. על רקע זה נחקרת מחדש הסוגיה הדידקטית בספרות לילדים ומוערכת זיקתה הבלתי נמנעת לאתיקה ולפוליטיקה.

פוליטיקה ומרחבים פוליטיים

בטרם אציג את הפרקטיקה לקריאה פוליטית בספרות ילדים, נדרשת הבהרה של המושג פוליטיקה, כפי שהוא מובן במחקרי. לפי אפלטון ואריסטו, הפוליטיקה היא תכונה אנושית. סגולה המאפיינת את האדם ש"הוא מטבעו בעל חיים מדיני", המבקש באמצעות פעילות חברתית לא רק לשרוד, אלא להיטיב את חייו ואת חיי הכלל (אריסטו, 323–335 לפנה"ס בערך/2009, עמ' 28). מבחינה זו חינוך לאוריינות ולמודעות פוליטית הוא חינוך לערכים, שכן הפוליטיות המובנית באדם משקפת את היותו יצור חברתי הנדרש לבני אדם אחרים כדי לשמר באופן הדדי ערכים משותפים דוגמת צדק ושוויון כפי שהגדיר זאת אפלטון (360 לפנה"ס בערך/1975): "ובתחום המדיני הטוב הוא הצדק, וצדק הוא תועלת הכלל, והכל סוברים שצדק הוא סוג של שוויון" (עמ' 150). ברמת המקרו, ביטוייה הפורמלי של הפוליטיקה הוא במרחב המדיני ובמרחב הבין-מדיני, כלומר ביחסי הגומלין המתקיימים בזירה הציבורית בין אזרח ומדינה ובין מדינות. אך פוליטיקה המבטאת שותפות ומחויבות הדדית רווחת גם במרחב הלא פורמלי, ברמת המיקרו (קימרלינג, 1995). דוגמה לכך היא פוליטיקה בתוך המשפחה, פוליטיקה בקבוצת השווים ("פוליטיקה של חדר הילדים"), במוסדות קהילתיים, בבית הספר, באקדמיה ובכל מקום שמתנהלים בו יחסי גומלין הדדיים: "מי שאין לו היכולת לחיות בשיתוף [...] או שאין לו כל צורך בכך בשל יכולתו לספק את צרכי עצמו, הרי אין הוא חלק מהמדינה, והוא בהמה או אֵל" (אריסטו, 323–335 לפנה"ס בערך/2009, עמ' 29).

מאחר שלילדות וילדים אין זכות הצבעה, אין הם רשאים להשפיע במידה רשמית על החלטות מדיניות. עם זה אין לראות בהם חיצים סבילים המכוונים על מיתרי הקשת של המבוגרים בציפייה למימוש בעתיד. לפי הסוציולוג קוורטרופ (Qvortrup, 2009), הילדים אינם חומר גלם, אלא שותפים פעילים התורמים לחברה גם בהיותם ילדים. החלטות פנים-מדיניות ובין-מדיניות, דוגמת מלחמה, משבר אקולוגי, חלוקת משאבים או חינוך, משפיעות על חיי הילדים. יש שהילדים משתתפים פעילים באירועים פוליטיים הנובעים מתוך ההחלטות האלה (הפגנות, שביתות, לחימה בשדות קרב וגם הפצת הידע), ויש שהם מושפעים מהן במידה סבילה (רעב ומצוקה כלכלית, קורבנות מלחמה, אלימות מינית ועוד). בין שהם שותפים פעילים או משתתפים סבילים, הילדים זכאים להיות אורייניים פוליטית, להבין את הסיבות להחלטות הפוליטיות של המבוגרים, לדון בהן ולבקר אותן.

במרחב הספרותי, נושאים פוליטיים מסוימים רווחים בתקופות מסוימות, בשירים ובסיפורים לגיל הרך שבהם ההיבט המדיני, הלאומי והבין-לאומי, משמש נושא מרכזי (מלחמה/שלום, דמוקרטיה/רודנות). הם רווחים פחות ביצירות לגיל הרך, שנושא העל שלהן הוא פוליטי-חברתי, דוגמת יחסי גומלין פוליטיים בתוך קבוצת השווים ובתוך המשפחה והקהילה: אי-שוויון כלכלי-חברתי, הדרה, ביוש, התעללות מינית, פוליטיקה בתוך המשפחה. הנושאים בשתי הקטגוריות מיוצגים במחקר בדרך כלל מנקודת תצפית לאומית, חינוכית, מוסרית או פסיכולוגית-ביבליותרפית. מודגשת ההזדהות הרגשית עם "אני" אינדיבידואלי, עם סבלו, מאבקו וסופו הטוב של הפרוטגוניסט, אך בדרך כלל אין אזכור של אינטרסים המחוללים את הסיטואציה הפוליטית, עמדות הכוח המשפיעות על הפעולה הפוליטית, הגורמים הפוליטיים שהתניעו את הסיטואציה הפוליטית, והמשמעויות המוסריות של האינטרסים שגרמו לקונפליקט ולמאבק.

נוהל (פרקטיקה) הקריאה הפוליטית

ראשוני החוקרים שפעלו לקידום אוריינות פוליטית בקרב ילדים עמדו על כך שחשיבה פוליטית נועדה לעורר רגישות מוסרית, לעודד חשיבה רציונלית, לפתח יכולת ביטוי, הקשבה ושיח ביקורתי המתנהלים בין כותלי הכיתה ובית הספר (לם, 1999; Crick & Porter, 1978; Crick, 1971). יתר על כן, על פי לם וקריק, אוריינות פוליטית מעודדת את הילדים לזהות אינטרסים, מטרות, קונפליקטים וגם את המשמעויות הערכיות והמוסריות הכרוכות בפעולות הפוליטיות ובתוצאותיהן.

למעשה כפי שעולה מתוך שיחות עם ילדי גן (משיח וורטה-זהבי, 2021), ילדות וילדים צעירים ערים להיבטים המוסריים והבלתי מוסריים של הפעילות הפוליטית-חברתית והם ביקורתיים כלפי הממד האתי של יחסי הכוח והתעללות הפוליטית. מבחינה זו הגישה הרואה בחיוב את הפוליטיקה,¹ תואמת את האופן שילדים חווים במידה אינטואיטיבית את מערכות היחסים החברתיות-פוליטיות (Connell, 1971), ואת זיקתן למוסר ולערכים קולקטיביים.

הקריאה שלהלן מבקשת כאמור להציג פרקטיקה מעשית שנועדה לקדם את האוריינות הפוליטית של הקהל הצעיר. לשם כך ייבחנו שלושה סיפורים הפונים לילדות וילדים בני ארבע עד שמונה. העיקרון שעמד בבסיס הבחירה בסיפורים הוא מותאמות גילית, רלוונטיות ומגוון. באחד הסיפורים נושא העל גלוי וברור: מלחמה ושלום, מכאן פוליטיקה בין שתי חברות אויבות (פוליטיקה ברמת המקור). שני הסיפורים האחרים מתארים יחסי גומלין חברתיים שנקודת המבט החדשה מאירה אותם באור פוליטי. מכאן פוליטיקה בתוך קבוצת השווים (פוליטיקה ברמת המיקרו או "פוליטיקה של חדר הילדים"). כפי שציינתי לעיל, זירה זו שבה מתחוללים יחסי גומלין חברתיים-פוליטיים, בדרך כלל נבחנת מנקודת תצפית חינוכית, ביבליותרפית, ולא מנקודת תצפית פוליטית. על כן קריאה פוליטית של סיפורים בקטגוריה זו תציע זווית ראייה המאירה את המאפיינים המשפיעים על יחסי הגומלין הפוליטיים בתוך הקבוצה: מארגנים, מסדירים או מפרקים אותה.

1. ראו למשל: פוליטיקה כמנגנון המחליף אלימות ושואף להסדר חברתי שנועד לפעול לטובת הכלל (Crick, 1964); פוליטיקה ככלי לחלוקה שוויונית של משאבים וכבסיס לחוק, סדר ומשפט (Mills, 2016, p. 1); פוליטיקה כאמצעי להסית פעולות ומצבים מהשליילי אל החיובי (Giddens, 1993).

א. מסגור הקריאה הפוליטית

לפי לם (1999), הנושאים להלן ישמשו בסיס להנחלת האוריינות הפוליטית לילדים ולנוער, והם שימסגרו גם את הקריאה הפוליטית בספרות לילדים כפי שאני מציעה: **ריחוק** – הימנעות מנקיטת עמדה מפלגתית, משינון סוגי משטר, מהוראה של מבנה וארגון השלטון, מדיון באידאולוגיות כאלה ואחרות ומהטיות פוליטיות (לם, 1999); **שותפות** – הדגשת סולידריות והדדיות לצורך השגת הטוב המשותף כבסיס להבנת יחסי הגומלין הפוליטיים (אריסטו, 2009); **לעומתיות ומחלוקת** – פוליטיקה משקפת נטיות, עמדות וטעמים מגוונים הרווחים בציבור. אוריינות ומודעות לפוליטיקה תכלול עמדות תצפית מנוגדות ומתן הכשר למחלוקות ולדעות מגוונות ולעומתיות (לם, 1999).

ב. הציר האתי-פוליטי: כוח, אינטרס וקונפליקט²

מאפייניה המרכזיים של הפוליטיקה, **כוח**, **אינטרס**, **קונפליקט**, שיוצגו להלן, ישמשו אמצעי לניתוח ספרותי של הסיטואציה הפוליטית ושל הפעולה הפוליטית הנרקמת בין הדמויות: מניעים, מוטיבציה, השפעה ותכלית. המגמה היא להטמיע מושגים לשוניים הקשורים לפוליטיקה, דוגמת כוח, אינטרס וקונפליקט ומתוך כך להעמיק את השיח הפוליטי עם התלמידים, להאיר אירועים פוליטיים במציאות, וכאמור לשמש אמצעי לניתוח ספרותי ולקריאה פוליטית בטקסטים לילדים ולנוער.

כוח: על ציר הערכים האתי-פוליטי, המושג "כוח" מכיל משמעויות מנוגדות. מקורה של חוויית הכוח בעובדה שבני האדם לא נולדים שווים. יש מי שיודעים יותר ומי שיודעים פחות, אחרים יפים יותר, בעלי משאבים רבים יותר או חזקים פחות. כוח נחשב לרכיב כללי המשתתף באופן שיחידים וחברות פועלים. יחסי כוח מצויים בכל מערכת המכילה פעולת גומלין חברתית (Giddens, 1993), כמו לדוגמה יחסי כוח בין הורים לילדים, בין ילדים לילדים, בין גברים לנשים ובין עמים לחברות. מרחב נטול כוח מתואר כ"השערה אקדמית" בלבד (Popitz, 2017, p. 6).

על ציר הערכים הפוליטי-מוסרי, כוח עשוי להתבטא בחיוב, בהיותו משקף יכולות העשויות להביא לידי שינוי לטובה. כוח במובן זה הוא כשר, מועיל, נדרש, ונחשב אמצעי המכונן סדר, נורמות התנהגות, זהות, חוק, סמכות וגם מימוש יכולות אישיות וקולקטיביות. כנגד זה, בקוטב הנגדי של הציר האתי-פוליטי, כוח הוא גורם מזיק, שרירותי והרסני ומטרתו להשליט בכוח ובכפייה את האינטרסים של הצד החזק (בעלי העניין) על הצד החלש. השפעה נחשבת אף היא לסוג של כוח, לדוגמה כאשר צד אחד משפיע על האחר לשנות את דעתו (אפלטון, 1975). חוקר מדעי המדינה, דהאל (Dahl, 1957), הנדרש לשאלה מהו כוח, מרחיב את ההגדרה של אפלטון וטוען שכוח הוא הדרך שבה צד אחד, זה של בעל הכוח, משפיע וגורם לצד האחר לעשות דבר מה שלא היה עושה אלמלא כן. על כן חשיבה ביקורתית היא משאב כוח נגדי העשוי לגונן מפני השפעה כביטוי של כוח שלילי בהיותו אמצעי השפעה ומזיק.

אינטרס: אינטרס הוא רצון, איווי, תועלת, עניין ומה שאפשר להפיק מיחסי הגומלין הפוליטיים. בקוטב החיובי של ציר הערכים האתי-פוליטי, האינטרס עשוי לבטא רצון ושאיפה להשגת מטרה שתטיב עם הציבור כולו. מנגד יש שהאינטרס מבטא רצון אישי להיטיב עם היחידים בלבד. ככל שהדבר קשור למערכות היחסים הפוליטיות, האינטרס של היחיד או הקבוצה הוא המניע את הפעולה

2. ראו גם משיח וורטהייב (2021); משיח (2016); משיח (2013).

הפוליטית. הוא עשוי לגרום לסולידריות ולבריתות מועילות אך גם לחולל עימותים ומחלוקות שמטרתן להשפיע על מקבלי ההחלטות. בסופן יש שיקבלו יותר ויש שיקבלו פחות, שהרי "לא כל אחד יכול לנצח בפוליטיקה" (אריאן, 1985, עמ' 17). השאלה היא מה האינטרסים העומדים מאחורי קבלת ההחלטות? במי הם פוגעים ועם מי מיטיבים?

קונפליקט (מאבק): קונפליקט הוא עימות, סכסוך או מאבק. הקונפליקט הוא פועל יוצא של השאיפה להשיג אינטרסים ומטרות שאין עליהן הסכמה כללית: "פוליטיקה קיימת, למעשה, רק כאשר יש דבר חשוב להיאבק עליו" (אריאן, 1985, עמ' 17), והמאבק קשור ברצון לממש אינטרסים שלעיתים הם משותפים, וסופם להביא לידי דיאלוג, פיוס והסכמה (פתרון הקונפליקט). אך לעיתים, כשהאינטרסים מנוגדים, סופם מאבק, הדרה, דיכוי ומלחמה. כפי שנראה, גם קונפליקט ומאבק נעים בין שני הקטבים של הציר האתי-פוליטי, ענין המחייב שיפוט מוסרי וקבלת החלטות.

פועל יוצא של **מאבק**, **כוח ואינטרס** יתבטאו במושגים נלווים המחייבים נקיטת עמדה ושיפוט ערכי ומוסרי דוגמת זכויות הכלל והפרט, זהות, מניפולציה, חירות, מלחמה, משא ומתן, פשרה, צדק, שיפוט מוסרי, מחאה, שינוי, הדרה, סובלנות ועוד, כפי שיוזגם להלן בפרשנות הספרותית. שניים מתוך שלושת הסיפורים שלפנינו יתארו יחסי גומלין חברתיים המשקפים היבטים שונים של אינטרסים, מאבקים ויחסי כוח פוליטיים בין ילדים ובין ילדים ומבוגרים. לצד שני הסיפורים המציגים מערכות יחסים פוליטיות בתוך קבוצת השווים, הסיפור השלישי יתאר ילדים בעת מלחמה: המניעים הפוליטיים לפרוץ המלחמה, מוראות המלחמה ודרכים לעידוד תרבות של שלום.

חשוב לי להדגיש כי יחסי **כוח**, **אינטרס** ו**קונפליקט** מייצרים דרמה שבמרכזה דילמות מוסריות שהן פועל יוצא של יחסי הגומלין הפוליטיים בין הדמויות בתוך הקבוצה או בין קבוצות שונות זו מזו. מכאן החשיבות של הטעמת הקשר שבין אתיקה ופוליטיקה בספרות לילדים ובהוראתה, והדיון בבעיות מוסריות העולות מתוך קונפליקט שבין היחיד לחברה. דיון זה מסיט את מרכז הכובד מ"הזדהות" רגשית עם הדמויות אל חשיבה פולמוסית ומושכלת שבמרכזה דילמה מוסרית.³

אל הקריאה הפוליטית של כל סיפור וסיפור מצורפות שאלות שמטרתן לעורר חשיבה ביקורתית ושיח פוליטי המעודד עמדות מסוימות הנוגעות לאירוע הבדיוני/ספרותי וגם לזה האקטואלי/פוליטי. בלשונו של לם (2000) חשוב "להציג בכתה יותר מעמדה אחת בנוגע לסוגיה פוליטית הנמצאת במחלוקת [...] לא להכריע לטובת עמדה אחת; להניח לתלמידים להתמודד בעצמם עם העמדות השונות. לא לשבח את אלה הנוטים לעמדת המורה, ולא לגנות את אלה הנוטים לעמדות מנוגדות. מי שמתנגד לכללים אלה ולמגמה המשתקפת בהם, מצדד בהכרח באינדוקטרינציה, בחינוך אידיאולוגי." (עמ' 206)

3. כאן יש הרואים בדבקות המופרזת בעקרון ההזדהות בכתביה לילדים וגם בחקר ספרות לילדים ובהוראתה כְּשֶׁל ("Identification Fallacy"), ומציעים לעודד במקומה אמפתיה (Nikolajeva, 2010, p. 185) שלה תפקיד חשוב גם בקריאה פוליטית (עמ' 204).

מיץ פטל: פוליטיקה בקבוצת השווים

חיה שנהב, ילידת ישראל, היא סופרת ומשוררת לילדים הכותבת גם למבוגרים. ספרה הראשון לילדים, **מיץ פטל**, ראה אור בשנת 1970 והתקבלותו הייתה סוחפת. הספר זכה לעיבודים רבים והוא נחשב לאחד הספרים הפופולריים בקרב הילדים בישראל. סיפורו של **מיץ פטל** (שנהב, 1978) עטוף בצעיף סוד חמקמק. תכונה זו עשויה להסביר כי על אף השפה הרקומה "במילים קטנטנות" (עמ' 45), העלילה הבהירה, ההתקבלות הסוחפת והיותו נלמד בבית הספר ובגנים, לא זכה הספר למאמרי פרשנות מרובים. יש מי שעמדו על הרכיב המשעשע של הספר שאינו מבקש להכתיב מסר חינוכי נחרץ, אלא לחגוג את זכות הפרט ופרטיותו. דמותו של מיץ פטל מתוארת על רקע המעבר ההיסטורי מדיוקן "הילד החלון" בספרות לילדים שלאחר קום המדינה אל "ילד אזרח. יש לו מרחב פרטי, הוא אינדיבידואל, יש לו זכות לפרטיות, וההתחברות עמו אינה מובנת מאליה" (דר, 2014, עמ' 145). במבט הרואה את ייחודו של הספר בהתקבלות הציבורית של האינדיבידואל המשתעשע, עולה קריאה שנקודת התצפית שלה ספרותית-פואטית. חוקרת ספרות הילדים, מירי ברוך (2007), מתארת במאמר מעמיק את סוד קסמו של הספר ביכולת התזמור של אמצעי הלשוניים והסגנוניים: טקסט דרמטי, פעלים, חזרות ומגוון ריתמי היוצרים "טקסט בעל מנעד רחב מאד ומרתק מבחינת עיצובו המוסיקלי" (עמ' 148). קריאות מנקודת תצפית חינוכית ופסיכולוגית רואות ב**מיץ פטל** ביטוי ליחס כלפי האחר וקבלת השונה מאיתנו (ישראל, 2007), או אמצעי לבניית אמון הדדי בין הורים לילדים. הסופרת עטרה אופק (2020) סוברת שייחודו של **מיץ פטל** בדרך שבה ההורים (ג'רפה ואריה) מתבגרים ולומדים לזכות באמון ילדם (ארנב), המאפשר להם בהדרגה, לחבור אל עולמו הפנימי: "האריה והג'רפה, שמיץ פטל הוא כנראה ילדם הראשון, לומדים להיות הורים ומנסים להכיר את ילדם הסודי [...] מיץ פטל מתרצה, פותח להם את הדלת ומארח אותם בביתו הפנימי, בקתדרזים מושלם". חוקר הספרות משה רון (1995) מנסה להימנע מתאוריות פסיכולוגיות וממודלים התפתחותיים ונעזר בפנומנולוגיה של הקריאה (בכטין, ויטגנשטיין) כדי לעמוד על סגולותיו של **מיץ פטל**. בפרשנות מקורית הסוקרת את נקודות התצפית בסיפור, רון (1995) מקשר את חוויית "הילדות" של מיץ פטל הארנב לייצוג נפשי של חוויה קיבוצית ישראלית המשתקפת מתוך המציאות ההיסטורית והפוליטית בישראל בשנים 1948–1967: "החוויה הזאת נעוצה בצורך להיות נצפה על ידי משהו אחר, או משהם אחרים, גדולים וחזקים ממך. [...] הלוואי שהם – האחרים, הגדולים, היו רוצים לדעת מי אני!" (עמ' 185).

האם מיץ פטל חרד מפני ההיתכנות שלא יתגלה? האם הוא אינדיבידואל המבקש לשמור על זהותו לעצמו? מהי מערכת היחסים הפוליטית בינו ובין המבקשים לערער על זכותו לפרטיות? מי מערער על זכותו של מי בסיפור הזה? האם זכותו של היחיד לא להזדהות לפני החוק? מה זכות הציבור לדעת מה זהות השותפים להקלחתם?

מיץ פטל פותח באקספוזיציה מילולית וחזותית המוסרת לקוראים הצעירים מידע על שלושה עניינים: העניין האחד – הבית של מיץ פטל "שעמד בקצה החורשה: היו לו וילונות צהובים, חלונות ירוקים ותריסים אדומים" (שנהב, 1978); העניין השני – השם המוזר של בעל הבית. מיץ פטל הוא שם של משקה אדום ומתוק המוכר לילדים; העניין השלישי – זהותו החסויה של הדייר שבחר להתגורר בעילום שם בין חיות החורש, מגלה את שמו, אך מסתיר את זהותו. לשון המילים מתארת בתמציתיות את זירת ההתרחשות המתחוללת במרחב ציבורי, שהוא בדרך כלל מרחב פוליטי. במרחב

זה מתגוררות בשכנות טובה חיות החורש, העומדות לפני דילמה העלולה להתפתח לכדי עימות. תמונת תקריב מוסרת ברישום ובצבע מידע נוסף: לצד עופות, עכברים וחיות יער אחרות, שני שועלים דוב גדול פונים אל אריה כבד ראש ומהורהר. לשון התמונה מחדדת את הסיטואציה הנצבעת בממד פוליטי, שכן באחת מתגלה לעיני הקוראים ציבור מגוון, שהוזכר בטקסט בלשון כללית בלבד בשם "חיות". בפועל לפנינו ציבור הטרוגני של חיות יער בעלות זהות אחרת. בראש הציבור עומד מנהיג, אריה מלך החיות, שהחיות פונות אליו בשאלה טורדנית: מה זהותו של הדייר החדש ועלום השם? בדומה לחיות היער, הקוראים הצעירים מתוודעים לבית ולשם הפרטי של השכן החדש, אך אין הם יודעים דבר על זהות בעל השם המוזר: "חיות היער שאלו: 'מי זה מיץ פטל?' אבל אף חיה לא ידעה."

מנקודת תצפית פוליטית שאלת הזהות היא שאלה פוליטית, שכן הזהות מציינת את זיקת הפרט לחברה ואת עמדותיו וכוונותיו. חיות היער מבחינות בין שם פרטי ובין אותו "אני" שמבחינה פוליטית פירושו הגדרה עצמית והצהרה על השתייכות לקבוצה החברתית. מדוע חשוב לציבור החיות לדעת מהי זהותו של מיץ פטל? מדוע חשוב למיץ פטל להסתיר מהציבור את זהותו? כאן זהות מתקשרת לכוח, לאינטרס ולבעלי עניין. היא עשויה להעצים את הפרט, ואולם גם לאיים עליו ועל הכלל. היא קשורה לזכויות ולחובות הפרט והחברה, להדרה המוכרת כפוליטיקה של זהויות, וגם למתן לגיטימציה לקבוצות בעלות זהות אחרת. למי יש כוח בסיפור הזה? מי מבקש להפר את החוק?

אריה וג'ירפה, נציגי הציבור, מחליטים לברר מיהו השכן שחבר לקהילה. האם הוא חבר? ואולי לא? מלאי כוונות טובות הם מגיעים אל הבית המוגף והאריה מצלצל בנימוס בפעמון הקטן שבדלת. הוא נענה בצעקות:

'מי זה מצלצל?' **צעק** מיץ פטל. / 'אנחנו, קראו האריה והג'ירפה, / 'ג'ירפה ואריה. / 'טוב, **צעק** מיץ פטל, 'מה אתם רוצים?' / 'לדעת מי אתה, [...] / 'אני מיץ פטל, אמר מיץ פטל. / 'לא, אמרו יחד, 'איזו חיה אתה. / תפתח לנו בבקשה את הדלת. / 'לא אפתח! **צעק** מיץ פטל, 'זה סוד!' (הדגשות שלי).

התגובה התוקפנית של בעל הסוד מעוררת שאלה ציבורית-פוליטית: מה זכות היחיד להסתיר את זהותו מנציגי החוק? האם מותר לנציגי השלטון לחשוף את זהותו של מי שמסרב להזדהות? מה זכות הציבור לדעת? באיזו דרך תיעשה החשיפה? (אזיקונים? מצלמות מעקב? תעודת זהות? זיהוי ביומטרי?), האם האמצעים חוקיים? מלבד שאלת הזהות והפעלת הכוח על הפרט והחברה בנושא זכויות וחובות ומשמעות החוק והסדר, מתעוררת כאן שאלה בדבר מעמדו של הסוד כאסטרטגיה פוליטית. על ציר האתי-פוליטי, הסוד עשוי להיות חיובי בשל היותו מהתלה משעשעת או אמצעי הגנה לגיטימי. כנגד זה הסוד עלול לבטא שימוש בכוח לצורך הפעלת השפעה ומניפולציה כוחנית ואיום.

אריה וג'ירפה מחליטים לעקוב אחר הדייר העלום, ובסדרת סבבים של משחק ומחבואים, הם מסתירים, אך מיץ פטל רואה אותם ומסתתר גם הוא. באחת נוצר מאזן כוחות שבו שני הצדדים מתחמשים בכוחו של הסוד: מיץ פטל מסתתר בביתו ושומר על סוד זהותו, ואילו אריה וג'ירפה מסתתרים מאחורי עץ ושיח ומקווים שמיץ פטל לא יראה אותם. על אף גודלם, עוצמתם ומעמדם, מלך החיות והגבוהה שבחיות היער נכשלים פעם אחר פעם ומתגלים לעיני מיץ פטל. לבסוף הם מצליחים להתחבא היטב ולשמור על איפוק ושקט, עד שהחיה יוצאת אל הגינה:

'אנחנו כבר יודעים מי אתה!' / קראו האריה וג'ירפה מאחורי העצים. / 'אף אחד לא יודע מי אני', אמר מיץ פטל, / 'זה סוד.' / 'אבל אנחנו יודעים מי אתה ואתה לא יודע איפה אנחנו', [...] / הביט מיץ פטל בכל הכוונים ולא ראה שום חיה. / 'אז מי אני?' צעק, 'נראה אם אתם יודעים.' / [...] 'ארנב!' צעקו הג'ירפה והאריה ביחד.

יתרון הכוח של הארנב אבד לו ברגע שהתגלה לעיני אריה וג'ירפה, שעה שהם נעלמו מעיניו. הכוח עובר עתה לצד שכנגד המשתמש באותה האסטרטגיה עצמה: כוח הסוד. הסוד הפוליטי מתבטא שוב כמשאב כוח, כאמצעי למניפולציה או לאיום. אך אריה וג'ירפה יוצאים ממקום מחבואם ועל אף יתרונם עליו, הם מציעים לארנב במחווה ידידותית: "'אתה רוצה להיות חבר שלנו?'" העימות נמנע. אריה וג'ירפה, נציגי השלטון והחוק, התגלו בסובלנותם כמי שיודעים לכבד את דעת הזולת. הם מעדיפים הידברות ומשא ומתן משחקי על פני מאבק ופוליטיקה של הכנעה. באמצעות סובלימציה של המאבק האלים ובחירה במשחק זהויות חידתיות, הם נוקטים בפוליטיקה של הידברות והסכמה כשהסוד הוא משחק חידה שעניינו זהויות אחרות. המשחק מקבל אופי של משא ומתן משעשע הפורק את המרעום מעל סוגיית הזהויות המגוונות ומעניק הכשר לקיומן. סופו ויתור והתפייסות. מיץ פטל נענה להצעת החברות בחיוב. תגובותיו התוקפניות והמרוכזות בעצמו מתחלפות עתה בנכונות לשתף פעולה עם נציגי הקהילה, וגם ליזום ולתרום למערכת היחסים ההדדית. הארנב נכון להיות שותף למרקם החברתי והפוליטי של קהילת חיות החורש.

לויתור על הזהות העלומה והאישית ולאשרור זהותו הפומבית חוברת הכרה המוענקת לארנב מהחברה החונכת אותו אל הספירה הפוליטית-ציבורית. מיץ פטל עובר משלב של "אני" ו"לי" אל מעמד של ארנב-אזרח, המקבל עליו את חוקי המשחק הפוליטי וחושב במושגים של "אנחנו" ו"לנו". בהצעה להיות "חבר שלנו" מלך החיות וידידתו ארוכת הצוואר מעניקים לארנב הכרה ומעין תעודת זהות ("תעודת חבר") בטקס תחרותי הכולל ריצה ומשחק מחבואים חדש, שבהם מנצח הארנב קל הרגליים. הארנב נכנס לביתו, סוגר את הדלת, אך הפעם גם פותח אותה כפי שנהוג בין חברים: "'אז אם אתם חברים שלי, / אז בואו אלי הביתה.'" הארנב מוקיר את מי שהכירו בו והעניקו לו "תעודת זהות" פומבית הכוללת גם שם וגם זהות שהיא מהות. אין זאת אלא שכדי להכיר את עצמו כסובייקט פוליטי הוא נדרש לחברים שיעוררו בו את המודעות למשמעות השותפות וההדדיות החברתית. במחווה ידידותית הארנב מכבד את החברים בדברי מתיקה, וגם במיץ פטל שנועד ללמד על זהותו כארנב, כמו אמר: קוראים לי מיץ פטל, אבל אני ארנב. זה מה שאני! אני לא משקה אדום וממותק ששותים מתוך כוסות גבוהות.

קריאה פוליטית במיץ פטל תבחן את הדרך שבה כוח ומשאבי כוח, אינטרס ומאבק ממסגרים את הסיטואציה הפוליטית ומתניעים את מערכת היחסים הפוליטית שבין הדמויות. דיון ביקורתי על המשמעות הפוליטית של המאפיינים האלה יכיל לפחות שתי עצמות מנוגדות ואת הנגזרות של כוח, קונפליקט ואינטרס: שותפות, יחסי אזרח ושלטון/מדינה, ציבור, זהות, זכויות הפרט והכלל, חוק, סדר, משא ומתן, פוליטיקה של הכנעה ופוליטיקה של הסכמה, השגת הטוב המשותף, הידברות, פשרה ופיוס.

1. כוח ומשאבי כוח

שניים מבעלי הכוח שבחורש, אריה מלך החיות וג'ירפה, הגבוהה שבחיות, יוצאים לברר את זהות הדייר החדש. הם פונים אליו באדיבות ובנימוס רב, אך הוא מגיב בתוקפנות ומשתמש ב"סוד"

כאסטרטגיה כוחנית ופוליטית. הם אינם מפעילים את כוחם הפיזי או את כוח מעמדם כנציגי השלטון, ואפילו מתגלים בחולשתם. מתוך הסיטואציה הפוליטית הזו עולות השאלות האלה:

- "מי אני?": באיזו דרך זהות היא משאב כוח?
- למי יש יותר כוח? לאריה ולג'ירפה או לארנב המאיים בכוח הסוד?
- מה הם משאבי הכוח של האריה מלך החיות והג'ירפה?
- האם הסובלנות והכבוד שרחשו אריה וג'ירפה לארנב הקטן, מעידה על כוח או על חולשה?
- האם הכוח של האריה והג'ירפה מוגבל?
- האם האריה והג'ירפה כפו את כוחם על הארנב?
- מה משאבי הכוח של החלשים?
- האם לסוד יש כוח? האם אפשר לכפות כוח באמצעות סוד?
- האם הסוד העניק לארנב יתרון כוח?
- אילו משאבי כוח גילה הארנב בתוכו לאחר שוויתר על כוח הסוד?
- האם אפשר לתת כוח?
- איזה כוח היה למיץ פטל כשהיה "ארנב לחוד" (עלום שם, לבד), ואיזה כוח היה לו כשהיה "ארנב ביחד" (ארנב פוליטי)?
- באיזו מידה הסתרה מכוונת (סוד) היא כוח מזיק או מועיל? מתי מותר/חובה לגלות סוד?

2. אינטרס (רצון, מטרה, תועלת)

חיות החורש תהו על זהות הדייר העלום שהשתכן בקהילה. אריה, מלך החיות, החליט לברר מהי זהותו של הדייר החדש והציע לג'ירפה לחבור אליו. מה היה האינטרס של אריה וג'ירפה בבואם לחשוף את זהותו של מיץ פטל? מה היה האינטרס של מיץ פטל להסתיר את זהותו?

- איזו תועלת ביקש מיץ פטל להפיק מכך ששמר בסוד על זהותו? ("מה יצא לו מזה?")
- האם ביקש מיץ פטל להפיק מהסוד שברשותו טובה אישית? או שפעל לטובת הכלל?
- איזו תועלת ביקשו האריה מלך החיות והג'ירפה להפיק מזיהוי החיה?
- האם ביקשו אריה וג'ירפה להכיר את החיה החדשה כדי להפיק תועלת אישית או ציבורית?
- עד כמה מותר להפר את הזכות לפרטיות? באילו אמצעים מותר להשתמש לצורך זיהוי?
- מה מידת זכות הציבור לדעת?
- איזו תועלת הפיקו אריה וג'ירפה מכך שקיבלו את הארנב והפכו אותו מחיה זרה ומנוכרת לחבר בקהילה?
- איזו תועלת הפיק הארנב מהוויתור על כוח הסוד?
- האם שיתוף הפעולה עם הקהילה יועיל לארנב או יזיק לו?
- איזו תועלת אפשר להפיק מ"לבד" ואיזו תועלת אפשר להפיק מ"ביחד"?

3. קונפליקט (עימות, סכסוך)

אינטרסים מנוגדים הביאו את החיות לידי קונפליקט. הזכות לפרטיות ולאמוניות עוררו חשד וחוסר אמון. אריה מלך החיות והג'ירפה מחליטים להפר את זכותו של מיץ פטל להסתרה מכוונת. נזהרים שלא לחדור למרחב הפרטי של הארנב הם עוקבים אחריו. הסכסוך מסתיים לאחר שאריה וג'ירפה רואים שהחיה המסתורית היא ארנב בעל גוף לבן, רגליים ואוזניים לבנים. כשאריה וג'ירפה הופכים

סמויים, מאזן הכוחות הפוליטי משתנה. אריה וג'ירפה מכירים ומקבלים את הארנב הלבן ומשתמשים בכוחם כדי לשנות את הקונפליקט הפוליטי ולהביא לידי פתרון הסכסוך, לשינוי ולפיוס.

- האם אי-הסכמה ואינטרסים מנוגדים עלולים לגרום לסכסוך ולמלחמה?
- למה מיץ פטל מתנהג בתוקפנות כלפי אריה וג'ירפה הפונים אליו בנימוס?
- האם יש לארנב זכות לשמור על פרטיותו ולא להזדהות בפני נציגי הציבור המלך והג'ירפה?
- האם יש למלך ולג'ירפה זכות לעקוב אחרי מי שאינו מוכן להזדהות בפומבי?
- האם שמירה על עילום שם ואי-הזדהות עלולות לחולל מאבק במי שמחזיקים בזכותם לביטחון ולנורמות של שכנות טובה?
- למה היריבות בין הארנב לאריה ולג'ירפה מסתיימת בפיוס ולא במלחמה?
- האם הבנה של המניעים של היריב עשויה למנוע סכסוך?
- אילו מיץ פטל היה ארנב שחור ולא ארנב לבן, האם אריה וג'ירפה היו מכירים בו ומתפייסים?

תאודור והפטרייה המדברת: פוליטיקה בקבוצת השווים

תאודור והפטרייה המדברת נכתב ואויר בידי ליאו ליאוני (1910–1999). ליאוני, אומן רב-תחומי, צייר, מעצב גרפי, פסל, צלם, מאייר וסופר ילדים ממוצא יהודי, חווה שתי מלחמות עולם והתגורר בשתי יבשות: אירופה (בלגיה ואיטליה) וארצות הברית. הוא שלט בכמה שפות ואת ספרי הילדים כתב באנגלית ובאיטלקית. לנוכח המציאות הפוליטית שחי וגדל בה, עליית הנאציזם באירופה והפשיזם באיטליה, לא ייפלא שיחסי הגומלין החברתיים-פוליטיים בספרי הילדים שלו זכו למקום מרכזי, אף שהוצנע הממד הפוליטי-רדיקלי (Lim, 2023). הרדיקליות בספריו רוככה באמצעות מסרים שקידמו פלורליזם ושוויוניות והנחילו רעיונות הומניסטיים כלליים. את רעיון האחווה והשותפות האנושית ביטא בספרו הראשון, **קט כחול וקט צהוב** (1959), שנחשב פורץ דרך הן מצד הנושא הן מההיבט החזותי והגרפי. הספר זיכה את האומן בהערכה ובהתקבלות אוהדת בין הקוראים, צעירים ומבוגרים כאחד. לאחר למעלה מיובל שנים, וברוח הזמן, המסר המרכזי של הסיפור מודגש והוא יכולתם של ילדים לקדם שינוי חברתי (Lim, 2023) ופוליטי. הסיפור על **תאודור והפטרייה המדברת** נכתב תחילה באנגלית (Lionni, 1971) ופורסם בשנת 1971 בניו יורק, בהוצאת פנתיאון (Pantheon). בשנת 2009 הספר ראה אור גם בשפה האיטלקית (Lionni, 2009) והוא פורסם במילאנו בהוצאת ספרי הילדים, Babalibri (Curletto, 2020). את העלילה הפותחת בתיאור מערכת יחסים חברתית בין עכבר, לטאה, צפרדע וצב אפשר לקרוא מתוך נקודות מבט ספרותיות מגוונות ובהן נקודת מבט חינוכית-דידקטית: "לשקר אין רגליים" או חשיבותה של נאמנות; נקודת מבט מוסרנית-ביבליותרפית: הצורך הנואש להתקבל בקבוצת השווים; או מתוך נקודת מבט פואטית/סוגתית העוסקת בניתוח סוגות ספרותיות דוגמת המשל והאלגוריה. קריאה פוליטית עוסקת כאן לראשונה בהיבטים האלה מתוך נקודת מבט הממקדת את המבט **ביחסי כוח פוליטיים, אינטרסים וקונפליקט** בתוך קבוצת השווים.

נפתח בעלילה: ארבעה חברים טובים – לטאה, צפרדע, צב ועכבר – שהתגוררו בתוך גזע אלון כרות, הציגו את משאבי הכוח שלהם. הלטאה התפארה בכוחה להצמיח זנב חדש, הצפרדע התגאה בכוחה לשחות מתחת לפני המים והצב התגאה בכוח המגן של השריון שעל גבו. תאודור העכבר שתמיד פחד, הסמיק ואמר: "אני יכול לרוץ" (ליאוני, 2009/1971). החברים צחקו. באחד הימים, תאודור

העכבר הבחין בעלה מתעופף ברוח, ובהיותו עכבר חרדתי, חשב שהעלה הוא ינשוף. מבוהל עד עמקי נשמתו הוא ברח והתחבא מתחת לכיפת פטרייה כחולה. להפתעתו, הפטרייה השמיעה קול: "קריפ" ("QUIRP" בעצם בנוסח באנגלית. "QUIRP" גם בנוסח הסיפור באיטלקית).⁴ העכבר הצטמרר בבהלה, אך לאחר ששמע "קריפ" נוסף, הוא נרגע ועלה בדעתו לספר לחברים שגילה פטרייה יחידה בסוגה היודעת גם לדבר וגם לפסוק מהי האמת. הוא שב אל חבריו וסיפר על הפטרייה הקסומה, שרק הוא מבין את שפתה ורק הוא יכול לשוחח אתה. לטאה, צפרדע, צב ועכבר מיהרו לראות את הפלא, וכשתאודור צווה על הפטרייה: "דברי!" הפטרייה השיבה בקול: "קריפ" ... לשאלת החברים, מה פשרו של "קריפ", תאודור לא היסס לשקר ולהסביר שהפטרייה פסקה שהאמת היא ש"העכבר הוא הנכבד שבין כל החיות". בתוך רגע השתנה מאזן הכוחות בין החברים והסיטואציה הפוליטית עברה מהמרחב הפרטי בנקבת עץ האלון, אל המרחב הציבורי שהוא מרחב פוליטי. לטאה, צפרדע וצב נדהמו מיכולתו של תאודור, ובמיוחד מ"פטרייה האמת" שהצירה על עליונות העכבר. החברים עיטרו על ראש העכבר כתר והפיצו את השמועה בין חיות היער. העלילה עוברת מסיפור בעלי חיים אל מערכת ציבורית שבה חיות היער פועלות כאזרחים הבוחרים שליט שאיננו אריה. הכול מושפעים מהצהרת הפטרייה המדברת, נענים ללא היסוס לחוק החדש ומעריצים את העכבר המלך. תאודור העכבר טיפס על גב הצב וכך הסתובב ביער, כמו היה מלך החיות, ו"בכל מקום רוממו אותו וכבדו אותו כלם". באחד הימים יצאו ארבעת החברים לטיול. הם הגיעו לאחת הגבעות ביער, ולתדהמתם גילו עמק רחב ידיים מלא בפטריות כחולות. כל הפטריות השמיעו "קריפ", "קריפ", "קריפ" ... התרמית של המלך העכבר נחשפה. ייחודה של הפטרייה הכחולה הועם והמלך עמד לפני חבריו מבוהל ומגומגם. החברים הנדהמים הבינו את גודל הבגידה ואיך העכבר חסר הבושה ניצל את אמונם ו"רכב" לא רק על גב הצב, אלא על כולם. לטאה, צפרדע וצב צעקו על המלך כבעס: "רמאי! שקרן! נוכל!" וכן "נבל! נבוה! מתחזה!". המלך העכבר, שהכתר התגלגל ונפל מעל ראשו, רץ רץ בכל כוחו ולא חזר ליער לעולם.

האלגוריה על **תאודור והפטרייה המדברת** היא רדיקלית בתכניה ובביקורתה הפוליטית. היא מערערת על החלוקה הדיכוטומית המקובלת בין ה"טובים" ל"רעים", ומתוך כך גם על הנורמה הפואטית והפוליטית המקובלת בספרות לילדים, המכונה "סוף טוב" (משיח, 2015). הקוראים העוקבים אחר העלילה נוטים בתחילת הסיפור להזדהות עם העכבר הקטן והמבויש שרצה להיחשב לבעל כוח וגיבור. אך שלא כלטאה, צפרדע וצב שהתפארו במשאבי הכוח שלהם, העכבר לא ראה בכישורי הזריזות והריצה שלו משאב כוח. בפועל, הוא משתמש ביכולת הרגליים, על מנת לברוח גם כשאין מפני מה ומפני מי לברוח. המלך העכבר הפועל מתוך אינטרסים אישיים, מתגלה בסופו של הסיפור כנוכל בוגדני המנצל את תום הלב של ציבור חיות היער, ואת האמון המוחלט שנתנו בהנהגתו. פוליטיקה של התחזות והולכת שולל העניקו לעכבר שלטון, מלוכה, כבוד, מתנות והערצה, אך הוא זכה בכל אלה מכוח מניפולציה שקרית הכוללת גנבת דעת, בגידה והפרת חוקי היושרה הפוליטית.

סופה של העלילה בסכסוך המפרק גם את מערכת היחסים החברית וגם את השלטון. הצפרדע, הלטאה והצב מרגישים מרומים, כואבים ומאוכזבים: הם היו "מבולבלים ובלי מילים עמדו כולם

4. quirk – בדיחה, תעלול, טיפ. מהדהד את המילים: quip, וכן queer – מזר, יוצא דופן, quirk – מזר, לא צפוי.

פעורי פה אל מול המראה המפתיע". מלבד תחושת הבגידה, החברים מגלים שלשקר "אין רגליים", אך יש כוח פוליטי. הם גילו שהמלך שבחרו בו הוא מתחזה והם היו כעיוורים שנסחפו אחר הערצת הכוח, סיסמאות והשפעת הבטחות השווא של המנהיג המפוקפק. מבחינה פוליטית המאבק הסתיים. המלך הנוכל הודח ומטוטלת הכוח הפוליטית שבה אל האזרחים־חיות היער ונציגייהם הלטאה, הצפרדע והצב. העלילה מסתיימת בטעם מריר, שכן בשל תחושת הבגידה, הביזוי והתסכול אין לדעת האם החברים שמחים בניצחונם או עצובים. העכבר המלך לא הסביר את מניעיו, וגם לא התנצל על המרמה ועל התנהגותו חסרת האחריות. הוא רץ־רץ וברח מהזירה הפוליטית, משאיר אחריו שדה פטריות המשמיעות "קריפ". העלילה מגיעה אל סופה בתחושת אכזבה, שכן הבגידה חשפה בו בזמן גם את זדון ה"מנהיג" התחמן הדואג לאינטרסים האישיים שלו וגם את איוולת הבוחרים המאמינים לכל שמועה, תעמולה וסיסמה המוצגת "אמת". מעניין כאן תפקיד הפטריות הדוברות כמקהלה, בקול אחד "QUIRP" וחושפות את הטרגדיה של אזרחים ומלך־עכבר תימהוני, שאולי הבינו, ואולי לא הבינו את פירוש המילה.

חרוזי הילדות "פתי מאמין לכל דבר / לחתול ולעכבר", מקבלים כאן תפנית פוליטית המביאה לידי תובנות המעוררות דיון ביקורתי על השאלה בדבר כוחה הפוליטי של השפעה (כוזבת, מפתה או מיטיבה), לחץ חברתי והשפעתם על הבחירות הפוליטיות, הערצת הכוח ושלטון היחיד ומשמעות היעדר בחירות דמוקרטיות ומנגנוני פיקוח ציבוריים. ניפוץ הציפיות של הקוראים הרגילים ב"סוף טוב" ו"סגור" מתכנס אל מבחן ה"קריפ" המגלה אמת כפולה: מצד אחד הוקעת האנטגוניסט – "המלך העירום", ומצד אחר ביקורת על הבוחרים שלא בדקו בציציותיו של הנבחר, הכתירו מלך שקרן ועל כן אין הם פטורים מאחריות. ציבור חיות היער ובעיקר חברי העכבר המלך חשים נבגדים ועצובים, אך אין הם מעוררים רגשות הזדהות ורחמים. את מקום ההזדהות תופסת האמפתיה המעוררת את השאלה: האם יש לבחור מנהיג על סמך הצהרות (רטוריקה), דימוי, סיסמאות ותעמולה (שמועות מפה לאוזן), או על סמך כישורים מוכחים, תכונות, תרומה לקהילה ולחברה? איך בוחרים מנהיג/מלך? ומה דינו של מנהיג שבגד באמון העם?

קריאה פוליטית בתאודור והפטרית המדברת תבחן את האופן שכוח ומשאבי כוח, אינטרס וקונפליקט ממסגרים את הסיטואציה הפוליטית ומתניעים את מערכת היחסים הפוליטית שבין הדמויות. דיון על המשמעות הפוליטית של המאפיינים האלה יציג לפחות שתי עמדות מנוגדות, ואת הנגזרות של כוח, מאבק ואינטרס, בהן שותפות, בחירות, אזרחים־שלטון־מדינה, מנהיגות, אופי השלטון, תועלת אישית וציבורית, כוח והשפעה: לחץ חברתי, שמועה, פרסומת, קבלת אחריות, מאבק ושינוי פוליטי, טוב משותף.

1. כוח ומשאבי כוח

הלטאה, הצפרדע והצב התפארו במשאבי הכוח שלהם. העכבר חשב שאין לו משאבי כוח, אך במהלך הסיפור מתגלה כמיהתו לשליטה ולכוח, והאופן שגם החברים וגם חיות היער מעריצים כבוד וכוח. מתוך הסיטואציה הפוליטית הזו עולות השאלות האלה:

- מה זה כוח? האם יש קשר בין שלטון לכוח?
- כיצד עשויים משאבי הכוח של הלטאה, הצפרדע והצב לשמש אותם?
- העכבר לא כפה על החברים ועל חיות היער שיבחרו בו למלך. איזה כוח היה לעכבר?

- למה החיות־אזרחי היער נדרשו למנהיג ולמלך?
- מה כוחו של מנהיג חיובי?
- האם להשפעה יש כוח? (תעמולה, פרסומת, לחץ חברתי)
- האם לשקר יש כוח?
- אילו משאבי כוח אפשר להפעיל כדי להתגונן מפני כוח השפעה מזיק?
- איך כוח עלול להזיק וכיצד הוא עשוי להועיל?
- על סמך מה בוחרים מנהיג/מלך, איך ובאיזו דרך נתנו החיות כוח למלך?
- האם למדינה יש כוח? מה משאבי הכוח של המדינה?
- האם משאבי הכוח של המדינה מחולקים חלוקה שוויונית? למי נותנים? ממי לוקחים? למי זה מועיל ולמי מזיק?
- האם לאזרחים יש כוח? איך יתבטא כוחם?
- למי יש יותר כוח: למשטרה, לאזרחים או למנהיגים (שרים, מלך, ראש ממשלה, נשיא)?

2. אינטרס (רצון, מטרה, תועלת)

- לעכבר היה אינטרס לזכות בהכרה, בכבוד, בהערצה, בכוח ובשלטון. הוא השיג את כל אלה והשתמש בהם לתועלתו האישית.
- איזו תועלת אישית הפיק העכבר ממנעמי השלטון: "מה יצא לו מזה?"
 - איזו תועלת הפיקו החברים וחיות היער מהכתרת העכבר למלך?
 - האם בחירת מנהיג/ממשלה/ראש ממשלה/מלך היא אינטרס חברתי־ציבורי? או שמא האינטרס הציבורי הוא לחיות ללא הנהגה?
 - למה הסכים הצב שהעכבר ירכב על גבו? האם הפיק תועלת אישית ממעשה זה או שפעל לטובת הכלל?
 - מה האינטרס של השלטון/המלך/המדינה?
 - איך האזרחים צריכים לפעול כדי שהמלך/המנהיג/ראש הממשלה הנבחר יביא תועלת לציבור?
 - האם הערצה (מתנות, שוחד) וסגידה למלך הן בבחינת אינטרסים המועילים לכל האזרחים?
 - איך אפשר להתגונן מפני התנהלות שלטונית שאיננה דואגת לאינטרסים של הכלל?
 - האם יש להעדיף את האינטרס של היחיד בחברה או של הכלל?
 - מה האינטרס של מי שמתנער מאחריות?
 - האם ריבוי קולות, ביקורת והבעת עמדה אישית מחבלים באינטרס הציבורי?

3. קונפליקט (סכסוך פוליטי)

- הלטאה, הצפרדע והצב הביאו לידי הדחת המלך הנוכל ושינו את המציאות הפוליטית. הסכסוך הפוליטי הסתיים, אך הבעיה המוסרית, הפוליטית והציבורית נשארה פתוחה. איך אפשר לפתור סכסוך פוליטי?
- החיים תחת שלטון העכבר המלך היו נעימים. מדוע נדהמו החיות כשגילו שהעכבר שיקר?
 - האם הלטאה, הצפרדע והצב שמחו שהעכבר ברח?
 - האם האזרחים (לטאה, צפרדע, צב, חיות היער) אשמים שנתנו כוח בידי מלך שקרן?
 - מה האחריות של העכבר ליצירת הקונפליקט? האם קיבל עליו אחריות למעשיו?

- האם היה אפשר לפתור את הקונפליקט הפוליטי באופן שונה?
- האם הסכסוך מסתיים בטוב או ברע? למי היה טוב ולמי רע?
- האם כדאי להיאבק לטובת האמת או לטובת השקר?
- איזה משא ומתן היה אפשר לנהל עם העכבר כדי לפתור את הסכסוך הפוליטי ולקדם שינוי?

פתרון הסכסוך הפוליטי נשאר פתוח. על הקוראים להחליט מה יהיה סוף הסיפור, לנקוט עמדה מוסרית ולהחליט כיצד יסתיים הקונפליקט. האם נחוץ לחברה מנהיג? אילו תכונות יש להעריך במנהיג הטוב ובאיזו דרך יש לבחור בו? האם אפשר להתגונן מפני כוחו של לחץ חברתי (תעמולה, פרסומת, אמונה, עיוורות, מיתוג) באמצעות שיקול דעת וחשיבה ביקורתית? נורמות שלטוניות ערכיות, בהן טוהר בחירות, טוהר מנהיגות וקבלת אחריות עשויות להדגים את הקשר שבין אתיקה לפוליטיקה, ואת מקומן בקידום תיקון ושינוי.

נְבִי וְגַבִּי מִבְקָשֵׁי הַשְּׁלוֹם: פוליטיקה בין מדינות

יצחק דמיאל (שויגר) (1892–1972) שכתב את הסיפור "נבי וגבי מבקשי השלום" (דמיאל (שויגר), 1937), היה יוצר ומחנך יליד רוסיה שגדל והתחנך בבית חסידי. דמיאל עלה לארץ בשנת 1920 והיה ממייסדי ההסתדרות ומורה עברי שהטביע חותם על תלמידיו. סיפורי הילדים שכתב דמיאל מתייחדים ברוחם ההומניסטית, במסרים של שותפות ועזרה ההדדית ובשאיפה עמוקה להשכנת שלום. כאן מעניינים שניים מסיפוריו של דמיאל שראו אור באותה השנה (תרצ"ז) בשבועון **דבר לילדים**: הסיפור הראשון, **שמלת השבת של חנה'לה הקטנה**, (4 בפברואר 1937), אויר בידי צייר המערכת, נחום גוטמן, וזכה למהדורות רבות, לעיבודים לתיאטרון ולקולנוע ולהתקבלות סוחפת הנמשכת מאז ועד היום, למעלה משמונה עשורים; הסיפור השני, **נבי וגבי מבקשי השלום**, אויר אף הוא בידי נחום גוטמן ופורסם ב־29 באפריל 1937, כחודשיים לאחר פרסום **שמלת השבת של חנה'לה הקטנה**. סיפור זה נשכח ונעלם מהתודעה. קריאה מזווית ראייה פוליטית עשויה להאיר השקפת עולם שלא עלתה בקנה אחד עם דפוס סיפורי המלחמה הצבאיים. על כן ייתכן שתפיסת העולם הפציפיסטית והבלתי שגרתית גרמה לאי־התקבלות היצירה ולעובדה שנשכחה מהתודעה.

סיפורם של **נבי וגבי מבקשי השלום** ראה אור כאמור בשנת תרצ"ז, בעצם ימי מלחמה בארץ ובעולם: עליית הפשיזם באירופה, סגירת חופי ארץ ישראל בפני פליטים יהודים ורצף של פרעות ביישוב היהודי שחי בארץ ישראל, בהם מאורעות תר"פ–תרפ"א, תרפ"ט, תרצ"ז ורגע לפני פרעות תרצ"ח. המשורר יצחק־יצחק (1937) חרז לקוראי **דבר לילדים** ברכה לשנת תרצ"ח: "שְׁלוֹם בּוֹאֵף, שְׁנַת תְּרַצ"ח, / לֹא תִרְצֶחַ כִּי אִם 'תֵּרֶ-צַח' / תּוֹר לְתֹרֶשׁ, לְנִטּוֹעַ תּוֹר, / בְּסוֹסִים וּבְטֶרֶקטוֹר" (עמ' 2). עורך השבועון יצחק יציב (1937) הוסיף אף הוא איחולים לקראת השנה החדשה, ומתוך ש"ראש השנה יום זיכרון הוא לנו", הזכיר לקוראים הצעירים את אירועי השנה החולפת: "התזכרו? עם תום השנה אז עמדנו בסוף מאורעות דמים, הארץ אך החלה לשוב לשקט, מעשי הרצח של שכנינו הרעים פסקו, הועדה המלכותית באה לארץ [...] התזכרו?" (עמ' 3). על רקע האקטואליה המדממת פרסם **דבר לילדים** מעשייה פציפיסטית רדיקלית שקראה לשלום, מתוך שהציעה פתרון יוצא דופן: במקום דמוניזציה של האויב והבניית סטראוטיפ מאיים של האֵקֶר, הציע הסופר שכל אחד מהצדדים היריבים יתוודע אל עצמו. יכיר את האֵקֶר שבתוכו, את רגשות הזעם שלו, הפחד, השנאה והנקמה המתניעים מלחמה. בקרב מספרי מעשיות לילדים מקובל להציג מלחמה כמפגש אלים בין טובים

לרעים, בין צודקים לטועים, בין יפים למכוערים. במופע מעין זה אין מקום למשא ומתן אלא למלחמת שמד. אך מה אם שני הצדדים היריבים צודקים בעיני עצמם? מה אם שני הצדדים היריבים נחשבים רשעים? דמיאל (1937) מפנה את הזרקור מהלוחמים הצודקים או הטועים אל המלחמה עצמה המתארת מפגש של חורבן, הרס ורוע. אך מהו רוע? האם הוא מצוי רק בצד של האקר? האם אפשר לתקן רוע?

העלילה פותחת בימי שלום, אחווה וידידות בין תושבי שני כפרים, שחיו משני צידיו של הר גבוה. על אף שההר חצץ בין שני הכפרים, החיים באזור התנהלו בשותפות, והכול נהנו משכנות טובה: "יחד רעו את עדריהם על ההר, יחד שאבו מים מבאר המים האחת, ועוזרים היו אלה לאלה בכל עבודה בשדה ובגן, ובימי חג נועדים היו כלם ויחד חוגגים, יחד שמחים" (דמיאל, 1937). האידיליה לא פסחה על ילדי שני הכפרים שמשני צידי ההר, שנהגו לשחק ולהתרועע. עד שהגיעה שנת בצורת. המצוקה הכלכלית גרמה לשכנים להתקוטט על משאבי טבע, נחלה וטריטוריה: שטחי מרעה, מי באר, אדמה. כל צד טען שהארץ שייכת לו. "אלה אומרים 'האבות והאימהות שלנו כבר גרו פה', ואלה אומרים: 'פה גרו הסבים והסבתות שלנו'..." היריבות בין הכפריים שהתכוננו להילחם אלו באלו כדי להגן על האינטרסים שלהם ולהשיג את מבוקשם, השפיעה גם על ילדי שני הכפרים שהחלו לראות אלו באלו אויבים. היריבות פגעה במיוחד בשני החברים, נבי וגבי ובכלביהם, צוקי ומוקי, שהתגוררו משני צידי ההר. נבי וגבי סירבו להיהפך לאויבים. כדי שיוכלו להמשיך ולהתרועע, עלה בדעת גבי הרעיון לעקוף את ציווי ההורים באמצעות מפגשים בהסתר ובליילה. כאשר נבי ראה שכלבו צוקי יצא לבקר את חברו הכלב מוקי שמעבר להר, הוא קשר לרגלו פתק ובו הציע לידידו נבי שייפגשו בליילה על ההר. הכלב העביר את המסר, ומכאן ואילך כשבני הכפר נרדמו, נהגו הילדים וכלביהם להיפגש בהר. הם שוחחו על הסכסוך הנורא שהעיב על יחסי השכנות הטובה ועל האופן שהתהפכו באחת חיי המבוגרים והילדים: "קודם כשהיה שלום בין שני הכפרים שלנו היינו כולנו כאחד, כמשפחה אחת. ועתה [...] כאילו נהר גדול בינינו [...] לא טובה המריבה. לא טוב הרוגז בין אנשים." הילדים סירבו לראות במי שחיו עימם בידידות, בשמחה ובשותפות – אויבים שנואים ואכזריים. כשהסכסוך בין הכפריים הלך והחריף, החליטו המבוגרים לצאת למלחמה והילדים חלקו ביניהם את חרדותיהם: "בבקר כשאנשי הכפר שלף יצאו אל המרעה ואל הבאר, יקומו עליהם: יקומו בחניתות [...] מלחמה תהיה!" הילדים חשבו על דרך שתמנע את רצח הוריהם והורי חבריהם, ובגבי התעורר זיכרון המריבה הראשונה שלו. בהיותו רוגז, זועם ואלים, הוא ניצב באקראי לפני ראי ומתוכו ניבטה אליו בבואתו הזועמת בדיוקן "הילד הרע" שהיה הוא עצמו. גבי לא הכיר את עצמו כתוקפן וחווית גילוי הרוע העצמי הבהילה אותו מאוד: "עמדתי בפעם הראשונה בפני ראי. אני לא ידעתי שאני עצמי הוא בראי. חשבתי: אקר [...] והתחלתי צועק: 'לך, ילד רע, לך!' והרימותי מקל. אך גם ההוא הרים מקל ואז ברחתי בפחד אל אימא: אימא, מִכָּה [...] ילד'...". באחת עוברת נקודת התצפית מהאויב כאקר מאיים אל עבר ה"אני" הנחשב מאיים על עצמו. נבי וגבי מחליטים לשקף לכוחות העוינים את יצר האלימות והתוקפנות המצוי בהם עצמם. לא עוד חלוקה ל"אנחנו" נטולי כוונות זדון, היודעים שאין מה לחשוש מפנינו, ומנגד "הוא" מזיק ואכזר, אלא "אנחנו" שאיננו מכירים את עצמנו ואת יכולתנו לחבל ולהזיק. "אנחנו" הפוגשים את האכזרי והאלים שבתוכנו. שני הילדים אספו מהכפרים חתיכות ראי, הדביקו וקשרו אותם אלה לאלה ויצרו שני "ראי" ענקיים – ענקיים". לאחר מכן השעינו ראי ענק על עץ מצידו האחד של ההר וראי נוסף מצידו האחר. בבוקר, כשפרצה המלחמה, התקרבו החיילים אל עבר הראי "שלהם". כל חייל ראה דמות מאיימת וחמושה

הניבטת אליו מתוך הראי ומבקשת לתקוף אותו. חייל אחד הרים חרבו לעבר הדמות, אך הדמות לא נסוגה אלא עמדה מולו והתכוננה לתקוף אותו בחרב: "והוא מתחיל צועד אל ההוא. וצועד ההוא לקראתו. הוא הולך בצעדים אמיצים כגבור, וגם הלך הולך בצעדים אמיצים, כגבור [...] אך כשהוא עולה יותר, מתקרב – ניצב גם הוא, קראשון, נבהל, נרעש... 'הוי מה זאת? הלא זה אני [...] אני פה ואני שם [...] אני הולך לקראת אני [...] הולך בַּחֲרָב – והוא עומד עוד רגע, מביט [...] ואחר – וגם הוא משליך את החרב, נושא רגליו, רץ בפחד. בורח---". תחבולת ההשתקפות העצמית במראָה מראה לחיילים, כמו לילד הקטן, רגע של גילוי. היא משקפת לילד דיוקן עצמי שלא היה מודע לו: לפתע היה זר לעצמו, נשלט, אויב ואחר. מפגש זה עם הזעם והתוקפנות הפנימית מחריד אותו, ה"אני" השונא והכועס מעורר בו בושה. אנשי שני הכפרים "מורידים ראשיהם, אינם מביטים איש בעיני רעהו. שותקים...". ההתוודעות הפנימית של החיילים הביאה לידי הכרה בצורך בכלילול (אינטגרציה) של העצמי ולהגדרה הכוללת דיאלוג בין "אני" ל"אחר" המהווים ישות אחת. בין מתן דרור ושליטה ביצר התוקפנות ובין תחושת אובדן השליטה. התוודעות זו מכילה את ההכרה ש"אויב", כלומר ה"הוא" אינו אלא השלכה לא מודעת של רגשות האימה, הזעם והאלימות העצמיים, והתובנה הזו מערערת, שכן היא מקעקעת את הנרטיב הנבנה על הבניית "אני" צודק, תמים וטהור כהפיכו של אויב אכזר, לא צודק ובלתי אנושי. המלחמה היא דבר רע, והרוע נמנע לא בשל ניצחון על האויב, אלא באמצעות ניצחון על האחר שבתוכנו. מודעות זו מניעה את החיילים לוותר על החנינות. הפגיעה באחר חוזרת אל הפוגע והשולט הופך נשלט: "כל אחד מהם רואה את עצמו עומד והולך נגד עצמו [...] 'אני הולך לקראת אני [...] הולך בחנית' [...] והשליכו גם הם את החניתות, וברחו בפחד אל בתיהם". המבוגרים החליטו לבחור בשלום ולנטוש את דרך המלחמה. דגל הניצחון שנבי וגבי נשאו בידיהם הוא דגל הכניעה ההדדית, הדגל הלבן של קבלה ודוֹקִיּוּם: "לא צריך מריבות. לא צריך מלחמות. יחי השלום!"

מנקודת תצפית פוליטית לפנינו כאמור סיפור פציפיסטי ורדיקלי המסמן את שורש האלימות בעצמי ואת המלחמה כתמונת מראָה של שני כוחות יריבים, בעלי אידאולוגיה דומה ואינטרסים מנוגדים. ייחודו של הסיפור בקריאה להכרה עצמית: האם אנו מכירים את עצמנו? האם את הלגיטימציה לביטוי רגשות זעם ותוקפנות מלווה גם חשיבה רפלקטיבית וביקורתית? דמיאל כאריך נוימן לפניו, מלמד שלנוכח סכסוך פוליטי ומלחמה, יש לרסן את כוחות ההרס מתוך הפנמת האחרות (נוימן, 1963/1948). חשיבה ביקורתית, קבלת אחריות והכרה באי־שלמות המשותפת לכל בני האדם היא תנאי ליצירת אקלים סובלני כלפי הזולת. מכאן שדמיאל סובר שאחד התנאים לטיפוח יחסי שלום הוא "להסתכל במראָה, לראות את עצמנו באופן ביקורתי" (הרפז, 2011, עמ' 34). הסיפור **נבי וגבי מבקשי השלום** מאיר את תפקידו של המבט הרפלקטיבי והביקורתי, ומלמד שאפשר לשנות את תפיסת העולם האידאולוגית ולהגיע לדיאלוג ולפשרה. תפיסה ביקורתית מכירה בכך שהנרטיב העצמי עשוי להיות מוֹטָה, והיא נכונה להעניק לגיטימציה לנרטיב של הזולת, מי שהאמונה, ה"אמת" שלו, שונים אך לא מוֹטָים פחות, ועל כן מחייבים ראייה רפלקטיבית וביקורתית דומה.

בר־טל (2007), פסיכולוג חברתי־פוליטי ומומחה לחקר ההיבטים הפסיכולוגיים של סכסוכים ושל תהליכי שלום, תיאר בספרו **לחיות עם הסכסוך** את הדינמיקה הפסיכולוגית המאפיינת סכסוכים פוליטיים מתמשכים ומלחמות. סיפורם של נבי וגבי מתאר את ראשיתו של הסכסוך היהודי־פלשתיני שהתחיל כסכסוך מקומי, וברבות הימים הפך לסכסוך אזורי מתמשך שלא הסתיים עד עצם היום

הזה. מבחינה זו הסיפור שנכתב לפני כשמונים שנה, רלוונטי לימינו הן מצד תיאור המניעים למלחמה והן מצד ההיבט הדידקטי של חינוך לתרבות של שלום. האם אפשר לחנך לשלום בחברה המאמינה שהגיעה לצומת "אין מוצא"? ייתכן שמלחמה נחשבת מושג מפשט המתחולל מאליו, כמו הייתה המלחמה אנרגייה הבוראת את עצמה ונכפית כגזרת גורל. גישה מעין זו מסירה מהציבור את האחריות לפרוץ המלחמה, ממסכת את המניעים שחוללו אותה ואת ההיבטים המורכבים, בהם תרבות מלחמה, המזינים את הסכסוך.⁵ ייתכן גם ששלום נחשב מושג מופשט או מחוז חפץ נכסף שהמייחלים לו פטורים מקבלת אחריות למימושם בפועל. אך שלום שהוא חלום, אי אפשר לממש אותו, שכן הוא נטול הצעות תפעוליות להפיכת החלום למציאות. בעת סכסוך פוליטי מתמשך, שלום-חלום מתעלם מהצורך לסגל תרבות של שלום שיש בה תוכנית בת מימוש, רצון משותף לווייתורים הדדיים ונכונות לשלם מחיר כואב. ברטל (1996) עומד על השינויים שהצדדים צריכים להטמיע כדי לייצר תהליך פוליטי שסופו התפייסות. תרבות שלום כהיפוכה של תרבות מלחמה מחייבת חשיבה ביקורתית. היא עשויה לכלול היכרות והכרה של הנרטיב והזיכרון הקולקטיבי של היריב, יציאה ממצב תודעתי המטפח "אני" קולקטיבי תמים וטהור, ומנגד אויב סטראוטיפי, אחר, טמא ושלילי. היא תעודד שיה אלטרנטיבי הצומח מתוך ההבנה כי האמונות הבונות את תרבות המלחמה מכילות שתי פונקציות סותרות: הן מאפשרות לילדים ולמבוגרים להתמודד עם האיום הקיומי ולהסתגל אליו, אך הן גם משמשות מעצור חברתי-פסיכולוגי-התנהגותי המנציח את הסכסוך, מכשיר אותו ובולם יכולת של פשרה והתפייסות, שכן "אותן אמונות עצמן מנציחות את היריבות והעוינות משום שהן מצדיקות את הסכסוך ושוללות כל תוקף מטענות האויב" (ברטל, 1996, עמ' 43). מכאן הצורך לטפח "חינוך עקיף לשלום", חינוך המציג "לתלמידים את הפלסטינים ואת הערבים באופן אנושי, לא רק כ'אויבים'. [...] עיקרון נוסף – להסתכל במראה, לראות את עצמנו באופן ביקורתי" (הרפז, 2011, עמ' 34). דמיאל המפתיע במקוריותו ובאוניברסליות שלו, כמו נענה לאתגר הזה ומהדהד בימי פרעות וסכסוך דמים את עיקרי החשיבה המבקשת לקדם אתוס של שלום.

אינטרס, כוח וקונפליקט הם שלושת הצירים בקריאה של **נבי וגבי מבקשי השלום** מנקודת תצפית פוליטית. באמצעותם ננסה לעמוד על המניעים הפוליטיים המחוללים מלחמה ומקדמים שלום. חשיבה ושיח פוליטי יכללו לכל הפחות שתי עמדות מנוגדות זו לזו, וכן את הנגזרות של המאפיינים הפוליטיים: אתיקה של שלום, נרטיב ונרטיב שכנגד, פשרה וויתור, משא ומתן, מוראות המלחמה, טרור ואללימות, דמוניזציה של האויב, סטראוטיפי האחר, השגת הטוב המשותף, פוליטיקה של הכנעה ופוליטיקה של הסכמה.

1. כוח ומשאבי כוח

הסכסוך הצמיח בכל אחד מהצדדים היריבים שנאה, כעס, אי-אמון, חשד ועוינות כלפי הצד האחר. בו בזמן כל אחד מהצדדים היריבים התמלא בביטחון בצדקת דרכו. הכפריים כולם התחמשו בחניתות ובחרבות. נבי וגבי חשבו על תכסיס שבאמצעותו ישיעו על תפיסות העולם וההחלטות של המבוגרים. כוחם של הילדים עולה על כוחם של המבוגרים שנכנעו להם.

5. בעניין זה ראו גם את מחקרם של נשיא, דיאמונד והריסון (2017) שחקרו את המידע שילדים צוברים בגן ובבית הספר באשר לסכסוך היהודי-פלסטיני ואת השפעתו על גיבוש עמדותיהם כלפי הקונפליקט הפוליטי (וכן משיח וורטהזהבי, 2021, עמ' 79–80).

- האם לאדמה (טריטוריה) ולמשאבי טבע יש כוח?
- מה הסיפור (נרטיב) שכל אחד מהצדדים היריבים מספר על עצמו?
- האם סיפור של צד אחד היה ראוי וצודק יותר מהסיפור של הצד האחר?
- מה הסיפור (נרטיב) שכל אחד מהצדדים מספר על היריב?
- האם הסיפור (נרטיב) מעניק לכל אחד מהצדדים היריבים כוח?
- מה משאב הכוח של נבי וגבי? האם חשיבה יצירתית ובלתי שגרתית היא משאב כוח?
- האם למבוגרים יש יותר כוח מלילדים?
- באיזה אופן יש לילדים יתרון כוח על המבוגרים?
- האם ליכולת השפעה על אחרים יש כוח?
- מה מחיר הכוח והשימוש בכוח שכל אחד משני הצדדים היריבים מוכן לשלם?
- האם לשנאה, לזעם ולכעס יש כוח?
- האם הצגת היריב כאויב דמוני (דה־הומניזציה של האויב) נותנת כוח?
- האם צריך כוח כדי לתאר את האויב באמצעות דימויים חיוביים?
- האם לרגשות הזעם והתוקפנות יש כוח עלינו?
- למי יש יותר כוח על מי? לרגשות הזעם והתוקפנות עלינו או לנו עליהם?
- איזה כוח נפעיל כדי להתפייס עם רגשות הזעם והתוקפנות?
- האם לקבלת אחריות יש כוח?
- למי יש יותר כוח? לשלום או למלחמה?

2. אינטרס (רצון, מטרה, תועלת)

הכפריים שהתגוררו משני עברי ההר, חלקו בידידות ובשלום את מי הבאר האחת, את שטחי המרעה ואת האדמות. עד שהגיעה שנת בצורת. המים לא הספיקו לכולם, תנובת השדה פחתה והאדמות הפוריות התמעטו. מתוך הסיטואציה הפוליטית הזו עולות השאלות האלה:

- מה היה האינטרס־התועלת שכל אחד מהצדדים היריבים ביקש להשיג?
- האם צריך להתחשב באינטרסים של מי שאינם שייכים לקבוצת ההשתייכות?
- האם האינטרסים של קבוצת כפריים אחת עלו בקנה אחד עם האינטרסים של הקבוצה האחרת?
- לאיזה צד יש אינטרס גדול יותר לפתוח במלחמה?
- איזו תועלת אפשר להפיק ממלחמה?
- האם כל הצדדים היריבים יפיקו תועלת מהמלחמה? מה יקרה לצד המפסיד?
- מה היה האינטרס של הילדים, נבי וגבי? האם ביקשו להשיג תועלת לעצמם או לכל האנשים?
- האם לצדדים יריבים יכול להיות אינטרס בהפסקת היריבות?
- איזו תועלת אפשר להפיק מיחסי שלום?
- איזו תועלת נוכל להפיק מהכרת ה"רע" והטוב שבתוכנו?

3. קונפליקט (סכסוך, מלחמה)

כל אחד מהצדדים היריבים טען שהארץ כולה, על אדמותיה ומשאבי הטבע שלה, שייכת לו ולאבות אבותיו. נבי וגבי זיהו ברגשות הזעם והתוקפנות העצמיים אויב. הם חשבו שמלחמה היא דבר נורא וסיכלו את המלחמה מתוך היכרות עם האחר שבתוכנו, התפייסות עצמית וקולקטיבית.

- מה הייתה הסיטואציה הפוליטית שגרמה למלחמה?
- האם בעלות על טריטוריה (אדמה) ומשאבי טבע משמשים עילה לפרוץ מלחמה?
- האם מלחמה היא הפתרון היחיד לסכסוך בין יריבים?
- אילו פשרות הדדיות וויתורים היה אפשר לכלול במשא ומתן לפתרון הסכסוך האלים?
- האם צד אחד מבין הצדדים היריבים היה צודק יותר מהצד האחר?
- מה מחיר המלחמה? מה היו הכפריים מוכנים להקריב לצורך המלחמה?
- מה היו הכפריים מרווחים מהמלחמה ומה היו מפסידים?
- האם אי-אמון, שנאה ותוקפנות המתפרצים לאחר קונפליקט, שולטים בנו או אנחנו בהם?
- למה גבי נבהל כשראה את עצמו בקונפליקט עם עצמו? (צועק, זועם, אלים ומנופף במקל?)
- איך אפשר למנוע מלחמה לפני שהיא פורצת?
- איך ננהל משא ומתן לצורך פתרון קונפליקט פוליטי?

סיכום

נקודת מוצא של המחקר היא כפולה: ראשית, ההנחה שילדות וילדים "מצויים בין שהם רוצים בכך ובין שלא, בתוך שדות כוח פוליטיים" (שניר, 2022, עמ' 88). מכאן ניכר חסרונה של תוכנית הוראה שמטרתה לחנוך את הילדים לפוליטיקה, ולאפשר להם כבר בגיל הרך להיות אוריינים פוליטית.

שנית, ההכרה שספרות לילדים מתווכת לנמענים הצעירים את המציאות החוץ־טקסטואלית, ולכן ראוי שתתווך להם גם את המציאות הפוליטית בעולם, במדינה, במשפחה, בבית הספר ובחברה. הכרה זו משקפת את המגמה החדשה בספרות הילדים ובחקר ספרות הילדים – ראייה חיובית של צד דידקטי המעודד חשיבה ביקורתית. ספרות לילדים היא אינסטרומנטלית גם במובן זה שהיא יודעת לשלב את הדידקטי בפוליטי ובאסתטי מבלי שתהיה מוסרנית ומגייסת. מכאן שהיא עשויה להנחיל לקוראים מושגים ושפה שבאמצעותם יוכלו לחשוב על פוליטיקה, לבטא דעות פוליטיות, לבקר ולדון בפוליטיקה ולהגיב על סוגיות הקשורות לשיפוט מוסרי וערכי, שהן חלק בלתי נפרד מטבעה של פוליטיקה.

כפועל יוצא של שתי ההנחות האלה, המאמר מנסח לראשונה מתווה כפול: הנחלת אוריינות פוליטית בגיל הרך בשילוב עם ספרות ילדים, וגם דרך לפרשנות וקריאה בספרות ילדים מזווית פוליטית. ניתוח של שלושה סיפורים לילדים המהדהדים מציאות פוליטית ומיפוי שאלות פוריות יתניעו את הדיון עם הקהל הצעיר. מזווית זו המעשה מעיד לא רק על תוצאות הפעולה הפוליטית ("הגיבורים הטובים ניצחו והרעים הובסו"), אלא גם על המניעים, האינטרסים והערכים הפוליטיים שהביאו לידי תוצאות אלו והמשמעות המוסרית שלהן.

הקריאה הפוליטית הדגימה כיצד מאפייני הפוליטיקה המרכזיים – כוח, אינטרס וקונפליקט – מצמיחים מנעד רחב של מושגים פוליטיים גלויים דוגמת שליטה ומנהיגות, זכויות הפרט והאזרח, השפעה, זהות, חירות, משאבי טבע, משא ומתן, מחאה, מוסר וערכים. מושגים אלה לצד המאפיינים המרכזיים יוצקים את התשתית לאוריינות פוליטית, ובמרחב החינוכי (הגן ובית הספר) הם יאפשרו לאנשי החינוך לעורר חשיבה פולמוסית־ביקורתית וליצור שיח פוליטי היוצא מתוך פרשנות וקריאה בטקסט הספרותי ומתגלגל אל המציאות האקטואלית. שיח המעניק הכשר ל"אני" הפוליטי של

הילדים ומודעות עצמית לעצם היותם סובייקטים פוליטיים ה"בוחרים צד" ופועלים בחברה דמוקרטית.

רשימת מקורות

- אופק, ע' (2020, 5 בפברואר). **מי זה מיץ פטל? קריאה בספר 'מיץ פטל' של חיה שנהב**. פסיכולוגיה עברית. <https://www.hebpsy.net/articles.asp?id=3923>
- אפלטון. (1975). **סופיסטון** (כתבי אפלטון, כרך ג, י"ג ליבס, מתרגם). שוקן. (המקור פורסם ב־360 לפנה"ס בערך)
- אריאן, א' (1985). **פוליטיקה ומשטר בישראל**. זמורה-ביתן.
- אריסטו. (2009). **פוליטיקה** (כרך א, נ' קרשון, מתרגמת). הוצאת רסלינג. (המקור פורסם ב־323–335 לפנה"ס בערך).
- בר־טל, ד' (1996). **מכשולים בדרך אל השלום: אמונות חברתיות של סכסוך פוליטי בלתי נשלט: המקרה הישראלי** (פרסום מס' 145). המכון לחקר הטיפוח בחינוך ליד המועצה הארצית של נשים יהודיות באר"ב, האוניברסיטה העברית בירושלים – בית הספר לחינוך.
- בר־טל, ד' (2007). **לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל**. הוצאת כרמל בע"מ.
- ברוך, מ' (2007). על שישה כלים לשוניים ועל קונצרט סגנוני אחד: דיון מחודש ב'מיץ פטל' מאת חיה שנהב. **עולם קטן**, 3, 148–157.
- ברינקר, מ' (1982). **אסתטיקה כתורת ביקורת**. משרד הבטחון – ההוצאה לאור.
- גלזר, ל' (2021). משברים פוליטיים ובחירת צד: המודל של סדרת נרניה. **בין השורות: חקר ויצירה בספרות ילדים ונוער**, 5, 27–43.
- דמיאל (שוויגר), י' (1937, 29 באפריל). נבי וגבי מבקשי השלום (נ' גוטמן, מאיר). **דבר לילדים**, 3(4), 1–6.
- דר, י' (2014). **דודה של שום איש: קלסיקה וקלסיקונים בספרות הילדים העברית**. סל תרבות ארצי – הוצאה לאור.
- הרפז, י' (2011). "תקוותי היא שלמורים יהיה די אומץ לקיים ערכים ברוח החינוך לשלום". **הד החינוך**, 85(4), 32–36.
- יצחק־צחק (1937, 2 בספטמבר). לשנה טובה. **דבר לילדים**, 3(21), 2.
- יצבי, י' (1937, 2 בספטמבר). עם תום השנה. **דבר לילדים**, 3(21), 3–4.
- ישראלי, ל' (2007). **האחר – איום או משאב? מודל מבוסס על שני סיפורי ילדים: הברווזון המכוער לה"כ אנדרסן ומיץ פטל לח' שנהב**. <https://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/14001A77-363F-4272-8EEE-2E884515E3E1/25407/h51.doc>
- ליאוני, ל' (2009). תאודור והפטריה המדברת. בתוך **משלי פרדריק** (ת' אליגונר-רוז, מתרגמת, עמ' 105–116). כנרת, זמורה-ביתן, דביר. (המקור פורסם ב־1971)
- לם, צ' (1999). **פוליטיקה בחינוך: מקומה בנושא לימודים בהכשרת מורים**. מכון מופ"ת.
- לם, צ' (2000). **לחקר והתנגדות בחינוך: מאמרים ושיחות** (י' הרפז, עורך). ספרית פועלים.
- משיח, ס' וורטהוזה, ת' (2021). **אני ילדה פוליטית: ספרות ילדים ואוריינות פוליטית בגיל הרך**. רסלינג הוצאת ספרים.
- משיח, ס' (2018). **אין ילדים מחוץ לפוליטיקה: ספרות ילדים ונוער ואוריינות פוליטית**. רסלינג.
- משיח, ס' (2016). "החלילן מהמלין": קריאה סוציו-פוליטית בספרות לילדים. **ספרות ילדים ונוער**, 139, 85–
- משיח, ס' (2015). ילד, משפחה, לשון: פואטיקה ופוליטיקה בחינוך לדוד גרוסמן. **ילדות: כתב עת לחקר תרבות ילדים**, 1, 119–129.
- משיח, ס' (2013). אוריינות פוליטית: פוליטיקה ב/של ספרות הילדים. **ספרות ילדים ונוער**, 134, 15–32.
- משיח, ס' (2000א). **ילדות ולאומיות: דיוקן ילדות עברית מדומיינת בספרות העברית לילדים**, 1790–1948. צ'ריקובר.

- משיח, ס' (2000). לדמיין אומה, בדמות ילד. **פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך**, 14, 121–133.
- נוימן, א' (1963). **פסיכולוגיית המעמקים ומוסר חדש** (ש' זנדבנק, מתרגם). שוקן. (המקור פורסם ב־1948)
- נשיא, מ', בר־טל, ד' והריסון דיאמונד, א' (2017). חברות פוליטי של ילדים צעירים בסכסוכים בלתי נשלטים: המקרה הישראלי. **מגמות**, נב, 358–317.
- סארטר, ז"פ (1979). **הספרות מה היא?** (א' גילדין, מתרגמת) הדר. (המקור פורסם ב־1948)
- קימלינג, ב' (1995). **בין מדינה לחברה: סוציולוגיה של הפוליטיקה** (כרך א). האוניברסיטה הפתוחה.
- רודין, ש' (2013). "אגדה על שני נסיכים": ספרות קווירית לילדים ולנוער בישראל – בין ספרות קווירופובית וספרות קווירית משתמעת. **ספרות ילדים ונוער**, 134, 66–33.
- רון, מ' (1995). נקודת התצפית של הארנב. **תיאוריה וביקורת**, 6, 185–177.
- שנהב, ח' (1978). **מיץ פטל** (ח' ריקמן, מאירת). עם עובד.
- שנהב, ח' (1984). לכתוב לקטנים. **ספרות ילדים ונוער**, 111(1), 47–44.
- שניר, א' (2022). **ילדים. מפתח: כתב־עת לקסיקלי למחשבה פוליטית**, 18, 106–81.
- Beauvais, C. (2021). Didactic. In N. Christensen, P. Nel, & L. Paul (Eds.), *Keywords for children's literature* (2nd ed., pp. 57–60). New York University Press.
- Connell, R. W. (1971). *The child's construction of politics*. Melbourne University Press.
- Curletto, D. (2020). *Omaggio A Leo Lionni: Rassegna bibliografia*. Città Metropolitana di Genova – Centro Sistema Bibliotecario. https://istruzione.cittametropolitana.genova.it/sites/default/files/notizie-allegati/OMAGGIO%20A%20LEO%20LIONNI_2020.pdf
- Crick, B. (1964). *In defence of politics*. A Pelican Book.
- Crick, B. (1971). *Political theory and practice*. The Bowering Press, Plymouth.
- Crick, B., & Porter, A. (Eds.). (1978). *Political education and political literacy*. Longman.
- Dahl, R. A. (1957). The concept of power. *Behavioral Science*, 2(3), 201–215.
- Ellis, A. (1968). *A history of children's reading & literature*. Pergamon Press.
- Giddens, A. 1993. *New rules of sociological method* (2nd ed.). Polity Press.
- Hollindale, P. (1997). *Signs of childness in children's books*. Thimble.
- Hollindale, P. (2011). *The hidden teacher: Ideology and children's reading*. Thimble Press.
- Hunt, P. (2021). Children's literature. In N. Christensen, P. Nel, & L. Paul (Eds.), *Keywords for children's literature* (2nd ed., pp. 41–44). New York University Press.
- Jans, M. (2004). Children as citizens: Toward a contemporary notion of child participation. *Childhood*, 11(1), 27–44.
- Jenkins, H. (Ed.). (1998). *The children's culture reader*. New York University Press.
- Keyes, M., & McGillicuddy, A. (Eds.). (2014). *Politics and ideology in children's literature*. Four Courts Press.
- Lionni, L. (1971). *Theodore and the talking mushroom*. Pantheon.
- Lionni, L. (2009). *Teodoro e il Fungo Parlante*. Babalibri.
- Lim, M. P. (2023, December 7). How children's books author Leo Lionni urges his readers to be change makers. *Smithsonian Magazine: Art and Culture*. <https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/how-childrens-book-author-leo-lionni-urged-his-readers-to-be-change-makers-180983381/>
- Mickenberg, J., & Nel, P. (Eds.). (2008). *Tales for little rebels*. New York University Press.
- Mills, C. (2016). (Ed.). *Ethics and children's literature*. University of Colorado at Boulder, Routledge, Taylor and Francis Group.
- Nikolajeva, M. (2010). *Power, voice and subjectivity in literature for young readers*. Routledge.

- Nodelman, P. (1992). The other: Orientalism, colonialism, and children's literature. *Children's Literature Association Quarterly*, 17(1), 29–35.
- Popitz, H. (2017). *Phenomenon of power: Authority, domination and violence*. Columbia University Press.
- Qvortrup, J. (2008). *Childhood and politics*. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1397915/FULLTEXT01.pdf>
- Qvortrup, J. (2009). Are children human beings or human becomings? A critical assessment of outcome thinking. *Rivista Internazionale di Scienze Sociali*, 117(3–4), 631–653.
- Reynolds, K. (2007). *Radical children's literature: Future visions and aesthetic transformations in juvenile Fiction*. Palgrave MacMillan.
- Stephens, J. (1992). *Language and ideology in children's fiction*. Longman.
- Wellek, R., & Warren, A. (1984). *Theory of literature*. Harcourt Brace.